

**T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

97185

**ERKEN DÖNEM HİRİSTİYAN TEOLOJİSİNDE
LOGOS DOKTRİNİ**

(Dinler Tarihi Yüksek Lisans Tezi)

Danışman:

Yrd. Doç. Dr. Kürşat DEMİRCİ

Hazırlayan:

Betül AVCI

T 97185

İstanbul 2000

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

ERKEN DÖNEM HİRİSTİYAN TEOLJİSİNDE LOGOS DOKTRİNİ

İÇİNDEKİLER

İçindekiler.....	2
Kısaltmalar.....	5
Önsöz.....	7

I. BÖLÜM HIRİSTİYANLIKTAKİ LOGOS ANLAYIŞININ ARKA PLANI

A. Yunan Düşüncesinde Logos.....	10
1. Herakleitos'ta Logos.....	11
2. Stoacılar da Logos.....	12
3. Yunan'da Hermes-Logos.....	13
a. Hermetik Edebiyat.....	13
b. Hermes.....	14
B. Hıristiyanlık Öncesi Kültürlerde Hikmet-Logos.....	15
1. Mısır'da Hikmet- Logos.....	16
2. Hind'de Hikmet-Logos.....	17
3. Zerdüştilik'te Hikmet-Logos.....	18
4. Çin'de Hikmet-Logos.....	20

5. Yahudilik'te Hikmet-Logos.....	21
a. Eyüp Kitabı.....	22
b. Süleyman'ın Meselleri.....	22
c. Sirak Kitabı.....	24
ç. Süleyman'ın Hikmeti Kitabı.....	25
d. Ölü Deniz Yazmaları.....	26
C. Philo'da Hikmet-Logos.....	27
1. Philo ve Genel Düşünce Yapısı.....	27
2. Philo ve Logos Anlayışı.....	28
a. Âlemde İçkin Logos.....	30
b. Logos ve Hikmet.....	31
c. Logos- Hikmet'in Yaratmada Vasıta Olması.....	32

II. BÖLÜM

YUHANNA ÖNCESİ LOGOS ANLAYIŞI

A. Yeni Ahid'de İsa'ya Verilen Sıfatlar.....	36
1. Tanrı Oğlu.....	37
2. İnsanoğlu.....	38
3. Mesih.....	39
4. Kyrios-Rab.....	39
5. Kelime-Logos.....	40
B. Paulus'un Hikmet-Logos Anlayışı.....	45
1. Paulus'un Genel Olarak Kristoloji Anlayışı.....	45
2. Koloselilere Mektup 1:15-20.....	47

a. Logos'un "Tanrı'nın Görüntüsü" Olması.....	48
b. "Her şeyin Onun vasıtasıyla yaratılması" ve "Her şeyin Onda olması" ..	49
c. "Varlıkların İlki", "İlk Doğan", "Başlangıç", "Ezeli" Olması.....	50
ç. "Tanrı Sırrı" Olması.....	51
d. Tanrı Kelimesi-Logos-İsa'nın bedenlenmesi.....	52
e. Sonuç.....	53
C. Luka ve Matta'da Logos-Hikmet anlayışı.....	54

III. BÖLÜM

YUHANNA'DA LOGOS ANLAYIŞI

A. Prolog ve Yahudilikte Hikmet Anlayışı.....	59
B. Prolog ve Philo.....	63
C. Prolog ve Rabbinik Yahudilikte Tevrat Anlayışı.....	65
Ç. Prolog ve Targum ve Midraş'taki "Memra" Kavramı.....	67
D. Logos ve Gnostik Anlayış.....	68
E. Prolog ve Ölü Deniz Yazmaları.....	71
F. Yuhanna ve Samirilik.....	72
G. Sonuç.....	72
SONUÇ.....	74
BİBLİOGRAFYA.....	78

a.e.	Aynı eser
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
Agr.	De Agricultura
a.g.y.	Adı geçen yer
ak.	Aktaran
bkz.	Bakınız
Cher.	De Cherubim (Kerubiler Üzerine)
Conf.	De confusione linguarum (Dillerin Karmaşası Üzerine)
çev.	Çeviren
der.	Derleyen
dip.	Dipnot
Efes. M.	Efesoslulara Mektup
E.J.	Encyclopedia Judaica
E.R.	The Encyclopedia of Religion
E.R.E.	Encyclopedia of Religion and Ethics
Fil. M.	Filipililere Mektup
Gal. M.	Galatyalılara Mektup
Gen. R.	Genesis Rabbah
H.z.	Hazreti
I.D.B.	The Interpreter's Dictionary of The Bible
İbran. M.	İbranilere Mektup
Kol. M.	Koloselilere Mektup
Kor. M.	Korintoslulara Mektup

mad.	Madde
Midr.	Midraş
MÖ..	Milattan Önce
MÜSBE	Marmara Üniversitesi Sosyal Bil. Ens.
MS.	Milattan Sonra
nşr.	Neşreden
NTS	New Testament Studies
Op.	De opificio mundi (Yaratılış Üzerine)
Qu. Ex.	Quaestiones et solutiones in Exodum (Çıkış üzerine sorular ve cevaplar)
R.	Rabbi
Rom. M.	Romalılara Mektup
s.	Sayfa
Somn.	De somniis (Rüyalar Üzerine)
Sobr.	On sobriety (İng. Tercümesi) (Ölçülülük Üzerine)
Spec. Leg.	De specialibus legibus (Özel Konular Üzerine)
Tim M.	Timoteus'a Mektup
ö.	Ölümü
vd.	Ve diğerleri
V Mosis.	De vita Mosis (Musa'nın Hayatı Üzerine)
Yuh.	Yuhanna İncili
Yy	yüzyıl

ÖNSÖZ

Kelam başlangıçta var idi;
ve Kelam Tanrı nezdinde idi;
ve Kelam Tanrı idi.

(Yuhanna 1:1)

Önceden olduğu gibi günümüz Hıristiyanlığının da en önemli dogmalarından olan bedenlenmiş Logos anlayışı, Hıristiyan Teolojisini anlamakta anahtar kelime olarak karşımıza çıkmaktadır. Paul Tillich'in de belirttiği gibi¹ Hıristiyan teolojisiyle felsefenin kesiştiği noktada duran Logos kavramı felsefe ile teolojinin etkileşimini de gözler önüne seriyor.

Erken Dönem Hıristiyan Teolojisinde Logos Doktrini başlıklı tezimizde Yuhanna İncili Prolog'undaki² bedenlenmiş Logos anlayışı başlangıç noktası olarak alınacaktır. Öncelikle, Hıristiyan inancına göre Tanrı'nın İsa'da müşahhaslaştığını ima eden bu kavramın arka planına inilecek ve farklı kültürlerdeki kullanımını ele alınacaktır. Bu yolla Hıristiyanlıktaki Logos anlayışının diğer düşüncelerdeki Logos anlayışlarıyla paralel olan yönleri gösterilerek mitolojiden felsefeye ve oradan da dogmaya dönüşme süreci irdelenmeye çalışılacaktır.

Amacımız, anahtar kelime olarak görünen Logos kavramı çerçevesinde Hıristiyan dogma anlayışına bir giriş yapmak, bu kavramın arka planına inmek suretiyle de

¹ Tillich'den ak. H. Kraemer, *Religion and Christian Faith*, s. 421.

² Yuhanna İncili giriş kısmına -1:1-18- verilen özel isim.

mitoloji, teoloji, mistisizm anlayışlarının kapısını aralamak ve bunların birbiriyle etkileşimini araştırmak olacaktır.

Hıristiyan inancındaki Logos Doktrini ana tema olarak Yeni Ahid’de mevcuttur. Bununla birlikte Yeni Ahid’in bazı kitapları bu konuda diğerlerinden daha fazla önem kazanmaktadır. Özellikle Yuhanna İncili bu doktrinin kaynağı olarak kabul edilir. Fakat Yuhanna döneminde henüz bir dogma oluşturulmamıştır. Prolog’daki Logos düşüncesi, bu kavramın doktrin olmaya başlaması yönünde atılan en büyük ve sistemli ilk adımdır. Mamafih, Yuhanna’ya gelmeden önce bu anlayışın arka planını oluşturan önemli iki isim vardır: Philo ve Paulus.

Bu konuda Philo ve Paulus’un anlayışlarında dikkat çeken en önemli nokta, ikisinin de Helenistik kültür ortamında yetişmeleridir. Bu bağlamda görülmektedir ki, Yeni Eflatuncu ve Stoacı felsefe Helenistik kültür ortamıyla iyice yoğrularak Hıristiyanlıktaki Logos anlayışının gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Görüleceği gibi konunun sınırları, mukayeseli olması bakımından, geniş tutulacak, tarihsel olarak MS. I. yüzyılın sonlarına kadar gelinecektir.

Üç bölüm ve sonuç kısmından oluşacak tezimizin birinci bölümünde Hıristiyanlık öncesi dönem- tarihsel olarak Herakleitos’tan Philo’ya kadar- ; ikinci bölümde Paulus’un - yaşadığı dönem de göz önüne alınarak- Hikmet Kristolojisi; üçüncü bölümde ise dogmaya giden yolda en önemli adım olan Yuhanna’nın Logos anlayışı arka planıyla birlikte incelenmeye çalışılacaktır.

Üzerinde durulması gereken önemli bir nokta da Yahudilikten mülhem “Hikmet” kavramı ve bu kavramın Logos ile olan ilişkisidir. Pek çok kültürde ve Philo’da “Hikmet”in şahıslştırılarak Logos ile aynı anlama gelecek şekilde kullanılmasından dolayı bu çalışmada geçen “Hikmet” kavramı Logos ile özdeş olarak kullanılacaktır.

Bu vesileyle konu seçiminden itibaren her aşamada eleştirilerinden ve fikirlerinden istifade ettiğim danışman hocam sayın Yrd. Doç. Dr. Kürşat Demirci’ye, manevi desteğini sürekli yanımda hissettiğim değerli hocam Prof. Dr. Ömer Faruk Harman’a, Katolik dünyayı ilk elden tanıma çabalarımnda bana öncülük eden hocam Lorenzo Piretto ve Thomas Michel’e, beni dört ay Roma’da ağırlayan ve Papa ile

görüşmemi sağlayan Mons. Michael Fitzgerald'ın şahsında "Vatikan Dinler Arası Diyalog Komisyonu"na , Roma'da tezimle ilgili çalışmalar doğrultusunda bir dönem derslerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Giorgio Marcato ve Prof. Dr. Gonzalez'e , kaynak araştırması ve eleştiri konusunda elinden geleni esirgemeyen Dr. Daniel Madigan'a, manevi desteğini daima yanımda hissettiğim değerli dost Prof Dr. Donna Orsuto'ya en samimi teşekkürlerimi sunuyorum.

BİRİNCİ BÖLÜM

HIRİSTİYANLIKTAKİ LOGOS ANLAYIŞININ

ARKA PLANI

A. YUNAN DÜŞÜNÇESİNDE LOGOS

Logos kelimesi Yunan dili kadar eskilere dayanmakta olup zaman içinde pek çok değişik anlamda kullanılmıştır.³ Bununla birlikte kelimenin ilk sistemli kullanımını Herakleitos'ta görmekteyiz.⁴

Herakleitos öncesi ve onun döneminde(MÖ. V.yy) Logos kelimesinin şu anlamlarda kullanıldığını görmekteyiz.⁵

- kelime (sözlü ya da yazılı), haber, konuşma, açıklama, söylenti, anmak, bildirmek, dikkate almak, itibar etmek; düşünme (yani içsel Logos); sebep, delil; hakikat; ölçü; muhaberat, ilişki; genel prensip ya da kanun; tanım, tarif; akletme, akıl.

Görülüyor ki, bu dönemlerde Logos kelimesi çok yaygın bir kullanıma sahiptir. Anaxagoras'ta (ö. MÖ. 429 civarı) Logos (Nous) Tanrı ve âlem arasında, âlemin düzenini sağlayan bir prensip ve ilahi zekâ olarak görülürken⁶, Leukippos ve onun öğrencisi olan Demokritos (MÖ. 420) Logos'u "genel prensip" ya da "kanun" anlamında kullanmıştır.

³ J. Pépin, "Logos", *E.R.*, VI, s. 9.

⁴ W.R. Inge, "Logos", *E.R.E.*, VIII, s. 134.

⁵ W.K.C. Guthrie, *History of Greek Philosophy*, I, s. 420-424 .

⁶ W.R. Inge, "Logos", *E.R.E.*, VIII, s. 134.

Leukippos'a göre "hiçbir şey gelişigüzel değildir, her şey gereklilik ve Logos'tan gelir". Demokritos'a göre ise "insanlar Logos'u öğrenmedikleri halde ona bağlı olarak yaşarlar".⁷

Platon'da (ö. MÖ. 347) "rasyonel düşünce" anlamında kullanılan Logos, bilgi ve düşünce ile ilintili olup Tanrı'ya atfedilir. Tanrı, burada Logos'a tekabül eden zekâsıyla güneşi, ayı, diğer beş gezegeni ve doğadaki hayvanat ve nebatatın, hatta cansız maddelerin oluşumunu sağlayıp devam ettiren süreci yaratmıştır.(Timaeus 38c; Sofist 265c)⁸

Platon, Logos'u aynı zamanda idealar ve dünya arasında bir aracı olarak görmüştür. Epinomis (968 c 4) de -muhtemelen Platon tarafından yazılmamış bir diyalog- Logos, dünyadaki akli yapıyı yöneten zihinle özdeşleştirilmektedir.⁹ Aristo'da (ö. MÖ. 322) Logos mantık anlamında ve Nous ile özdeş olarak kullanılmıştır.¹⁰

Plotinos'ta (ö. MÖ. 270) ise Logos, Tanrı-Akıl-Ruh südür sisteminde Akıl ile Ruhun enerjisini maddeye ulaştıran yaratıcı güçtür.¹¹

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Logos kavramının ilk sistemli kullanımı MÖ. V. yüzyılda Herakleitos ile başlar. Daha sonra, Stoacı¹² anlayışta önemli bir yere sahip olacak olan Logos düşüncesi, MÖ. III. yüzyılda bir sistem haline gelecektir. Bu sebeple Herakleitos ve Stoacıların Logos anlayışını ayrı bölümler halinde incelemek yerinde olur.

1. Herakleitos'ta Logos

Logos düşüncesi Herakleitosla, İyonyalı filozofların materyalist âlem anlayışlarına mistik bir tepki olarak başlamıştır.¹³ Herakleitos'a göre görünen dünya gerçekliği bir ölçüde gizler. Bu gerçeklik, âlemin ilahi ruhudur ve hayat ebedi bir doğum, ölüm, değişim, bozulma, yenilenme, döngüsü şeklindedir. Tüm âlemde homojen bir tek

⁷ İki filozofun görüşü için de bkz. W.K.C. Guthrie, a.g.e., s. 423.

⁸ H.A. Wolfson, *Philo*, I, s. 230.

⁹ D.E.G., "Logos", *E.J.*, XI, s. 461.

¹⁰ H.A. Wolfson, a.g.e., s. 230.

¹¹ W.R. Inge, *A Philosophy of Plotinus*, I, s. 156.

¹² Stoacı anlayışın kurucusu Zenon MÖ. 260'da ölmüştür.

¹³ W.R. Inge, "Logos", *ER.E.*, VIII, s. 134.

Logos, yani insan düşüncesi ve âleme egemen kanun vardır.¹⁴ Bu, Anaximenes'teki (MÖ. VI. yüzyıl) havaya benzemektedir.¹⁵ Herakleitos ile âleme egemen kanun, maddi bir yapıya bürünmüş ve “evrensel kanun”, insanın zihniyle kavrayabildiği “herkese şamil kanun” anlamını kazanmıştır. Âlemi düzenleyen bu ilahi gücün aynı zamanda fiziksel varlığı da mevcuttur. Biz bu güce fiziksel yollarla katılırız.

Burada Herakleitos'un Parmenides gibi duyuları göz ardı etmediği, duyuları iç anlayışları iyi olmayan insanlar için kötü tanıklar olarak adlandırdığı görülür.¹⁶ Hakikatin herkes için ortak bir dünyası vardır, fakat bu hakikate bireysel duyuları aşarak ulaşılır. Bu manada ateşin ,Logos'un maddi yapısı olduğu Stoacılar ve Hippolytus tarafından ortaya atılmış ve genel kabul görmüştür.¹⁷ Yani ateş Logos'un maddi yönüdür. Âlemde, değişimin yanı sıra bir denge düzeni vardır, bu da maddi yapısı ateş olan Logostur. Bu düşüncelerinden dolayı Hristiyan âleminden Herakleitos'u Gentilelerin bir peygamberi olarak görenler olmuştur.¹⁸

Özetleyecek olursak, Herakleitos, tüm insanlarda bulunup herkes tarafından kendi özel düşüncesinin ötesinde olarak paylaşılan, her şeyin olduğu gibi davranmasını sağlayan Logos'un varlığına inanmaktadır. Bununla birlikte Herakleitos'un Logos anlayışının Stoacılarınkine ile aynı olup olmadığı kesin değildir; çünkü Stoacılar göre Logos âlemi yöneten prensiptir.¹⁹

Herakleitos'un ilk adımlarının ardından Stoacı filozofların geliştirdiği ve bir doktrin olma yolunda ilk kapsamlı Logos anlayışı Stoacılar da görülür.

2. Stoacılar da Logos

Stoacıların felsefesi monist, natüralist bir panteizmdir. Tanrı, âlemde içkin olan evrenin ruhudur, en yüksek egemen değildir. Evren ise Tanrısal varlığın canlı ve zeki olan bedenidir. *Logos Spermatikos* Tanrı'nın evrende bulunan gücüdür. Evren ölür , tekrar dirilir. Evrende Herakleitos'un ki gibi değişip dönüşen bir ısı vardır. Ruh maddi

¹⁴ W.R. Inge, a.g.m., s. 134.

¹⁵ W.K.C. Guthrie, a.g.e., s. 428.

¹⁶ W.K.C. Guthrie, a.g.e., s. 429.

¹⁷ W.K.C. Guthrie, a.g.e., s. 432.

¹⁸ J.N. Sanders, “The Word”, *I.D.B.*, IV, s. 870.

¹⁹ J. Pépin, “Logos”, *E.R.*, VI, s. 10.

anlamda ölmez, dönüşerek evrensel düzene döner. Evrendeki içkin akıl, Tanrı Logostur.²⁰ Stoacılara göre iki tür Logos vardır: evrensel ve bireysel Logos.

Daha sonraları Hıristiyan yazarlardan Justin Martyr, *Logos Spermatikos* öğretisini geliştirecektir. *Logos Spermatikos* tüm canlılarda eşit oranda bulunmaz, en fazla insanda bulunur. Stoacılar aynı zamanda potansiyel ve aktif Logos ayrımını da yapmışlardır. “Düşünceler” potansiyel haldeki Logos iken “kelime” aktif haldeki düşünce-Logostur. Daha sonra Yahudi felsefesi Yunan Logos’unu “Yahve’nin Kelimesi” olarak karşılayacaktır. “Sözler” ve “düşünceler” Stoacılara göre farklı yönlerden görünen aynı şey idiler; yani sarf edilmemiş “kelime” “düşünce”, sarf edilmiş “düşünce” “kelime” demektir.²¹

Hıristiyan yazarların öne çıkardığı bir diğer yön de, Stoacılara göre tüm insanlarda Logos’tan bir parça bulunmasıydı. Böylece insanlar aynı düşüncelere sahip olabilirlerdi. Logos-İsa ise Stoacı açıklamayla, bir olduğu Tanrı’nın açılmayıcısı durumundaydı.²²

Özetleyecek olursak, Stoacılara göre maddi olan Tanrı -ateşteki aktif prensip- âlemi yarattıktan sonra aktif maddi bir prensip, yani Logos, olarak âlemdeki varlığını sürdürmektedir. Bu ise *Logos Spermatikos* olarak adlandırılır. Görülüyor ki,, Stoacılarıdaki Logos âlemde bulunan “aktif haldeki güç”tür ve bireylerde belli oranlarda bulunur. Stoacılar âlemi maddi olan Tanrı, *Logos Spermatikos* u da âlemde içkin güç olarak anlamışlardır.

3.Yunan’da Hermes-Logos

Yunan felsefesinde Logos anlayışı önceki kısımda ele alındığı için bu bölümde Hermetik edebiyattaki şahıslaşmış Hermes-Logos üzerinde duracağız:

a. Hermetik Edebiyat²³

Mısırlı bir -ya da birkaç- bilge olduğu düşünülen Hermes Trismegistus’a²⁴

²⁰ A. Weber, *Felsefe Tarihi*, s. 92-97.

²¹ W.R. Inge, a.g.m., s. 134.

²² W.R. Inge, a.g.m., s. 134.

²³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. C.H. Dodd, *The Interpretation of the Fourth Gospel*, s. 10-54.

²⁴ Geleneksel yorumlara göre Hermes Trimegistus Mısırlı bir bilgedir. Ölümünden sonra Mısırlı Hermes olarak tanrılaştırılmış, Tanrı Toth olmuştur.

dayandırılan bu yazmaların Mısır'da MS. ikinci ve üçüncü yüzyıllara ait olduğu düşünülmektedir; fakat bu yazmalar arasında birkaç risale birinci yüzyıla kadar çıkmaktadır. Aslen Yunanca yazılmış olan bu metinler astroloji, büyü ve simya ile ilgilidir.

Yunan ve diğer kültürlerin bir yorumu olan Hermetik Edebiyat'ta Helenistik dönem yakın doğu etkisi de görülür. Yazarlar, felsefeden çok, dini düşünce ile ilgilenmişlerdir. Bu anlayışa göre, âlemin "Yapıcısı" ve "Babası" olarak görülen tek Tanrı vardır. Âlemde içkin olan bu tanrı aynı zamanda da aşkındır. Kurtuluş ise Tanrı'nın bilgisine ulaşmakla gerçekleşecektir. Bu anlayış, rasyonel olmaktan çok aşkın ve içkin Tanrı'yı birleştirme ve Tanrı'ya ulaşma anlayışları sebebiyle mistiktir. Peki, aşkın olan Tanrı yarattığı âlemlerle nasıl ilişki kurar? Bu soruyu Hermetik anlayış şöyle cevaplar: "Tanrı ile olan ilişkisi, güneşle güneş ışığı arasındaki ilişkiye benzeyen Nous, bir anlamda Tanrı'nın ruhudur ve O'ndan ayrı değildir. Nous tüm âleme hükmetmektedir."²⁵

Tanrı insana , onu hayvanlardan ayıran iki şey vermiştir: Nous ve Logos. Logos tüm insanlarda bulunmaktadır. Logos, Nous ile özdeşleştirilen ruhun bir melekesi durumundadır ve ona bağımlıdır. Logos, Nous'a göre ikincil derecededir. Diğer bir deyişle Logos Nous'ta , Nous ise Tanrıdır.

b. Hermes

Pek çok efsanevi rivayete göre ilk defa mabed inşa edip içerisinde Allah'a ibadet eden, tıp bilimi hakkında ilk konuşan ve Tufan'ın geleceğini haber veren Hermes, pek çok düşünürün göre bir özel isim değil, bir sıfat, bir cins isimdir; ve hatta bir sıfat olduğundan tek bir kişiye değil de gaybî ve sırrî ilimlerde otorite olan bir takım şahsiyetlere verilen ortak bir ünvardır.²⁶

Phaderus'ta Platon, şekil değiştirici özelliğinden dolayı Logos'u Hermesle özdeşleştirmekte, Orfizmdede ise Hermes Tanrı'nın elçisi Logos olarak geçmektedir. Orfik anlayışa göre Hermes-Logos işitilir Kelam, Tanrı'dan insana ulaşan ise İlahi

²⁵ C.H. Dodd, a.g.e., s. 25.

Kelamdır.²⁷ Resullerin İşlerinde insanların Paulus'u Hermes olarak gördüğü²⁸, sonraki dönemde Justin Martyr'in Hermes-Logos ile İsa-Logos'u yan yana koyduğu görülecektir. Hippolytus (ö. MS. 236) da Hermes ve Logos'u aynileştirir. Pseudo Clementine ise tanrı Merkür'ün²⁹ "Kelime" olduğunu söyler.³⁰

Görülüyor ki,, ruhların rehberi Hermes-Logostur. Daha sonra İsa Hermes ile, Hermes'in kendisiyle şifa dağıttığı bitki ise İsa'nın ruhları aydınlatan gücüyle özdeşleşmiştir.

Ayrıca Yunan Tanrısı Zeus'un âlemi ve insanlığı Tanrıça Dikhe -yani adalet kavramının şahıslaşmış hali- ile yönettiğine inanılmaktaydı.³¹

B. HİRİSTİYANLIK ÖNCESİ KÜLTÜRLERDE HİKMET-LOGOS

Psikanalitik mitoloji incelemesine göre ağızla sembolize edilen ana rahmi, Nefes'in yani Kelam'ın (Logos)çıktığı yerdir.³² Bu yoruma göre, ruh ağızdan nefes olarak çıkmış, ve Kelime'ye (Logos)dönüşmüş, daha sonra ise Philo ve Hıristiyanlıktaki Logos şeklini almıştır.³³

Nefes, ses, fırtına tanrısı olan Kelime (Logos) ilk dönem mitolojilere kadar uzanır. Akadçası *awatu* olan Sümer'deki *enem* -ya da kelime- fırtına tanrısı En-lil'in sesi olarak geçmektedir.³⁴ Kenan mitolojisinde ise fırtına tanrısı Baal ,insanlar emrini -kelimesini-duysunlar diye *baraqu* -yıldırım- yaratmıştır.³⁵ Tanrı'nın sesi burada, Tanrı'nın yanı sıra iş gören, onun emirlerini fırtına ve yıldırım olarak ileten bir vasita görünümünde karşımıza çıkıyor.

Mısır'ın Hermetik edebiyatında Tanrı, âlemi kanun ve adaletle yöneten çoban ve kral olarak geçmektedir. Tanrı, Logos'unu -bedenlenmiş Kelam- kutsal sürüyü yönetmesi için vekil tayin etmiştir.

²⁶ M.E. Kılıç, "Ebu'l Hukema : Hikmetin Atası", *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*, s. 1-32.

²⁷ H.Rahner, *Greek Myths and Christian Mystery*, s. 196.

²⁸ Resullerin İşleri 14:12.

²⁹ Yunan Hermes'iyle özdeşleştirilmiş Roma Hikmet Tanrısı. Gnostik anlayışa göre Merkür âleme yayılmış olan *Logos Spermaticos*'tur.

³⁰ H. Rahner, a.g.e., s. 197.

³¹ G.S. Kirk, *The Nature of Greek Myths*, s. 299.

³² Kitab-ı Mukaddes'ten buna örnek olarak: İşaya 55:11; Tesniye 8:3 ve Apokriflerden Sirak Kitabı 24:3.

³³ E. Neumann, *The Great Mother*, s. 61.

³⁴ K. Rudolph, "Wisdom", *E.R.*, XV, s. 393.

Pek çok düşüncede ilahi varlıkların bir sıfatı, tek tanrılı dinlerde ise Ulu Tanrı'nın bir sıfatı olarak kullanılıp şahıslaştırılmış Hikmet, Süleyman'ın Meselleri³⁶, Süleyman'ın Hikmeti Kitabı³⁷, Eyüp³⁸, Sirak Kitabı³⁹ ve de Yeni Ahid'deki Hikmet-Logos ile özdeş olarak kullanılmıştır.

Hikmet klasik dillerde, örneğin İbranice'de *Hokhmah*, Yunanca'de *Sophia*, Latince'de *Sapientia*, dişil bir kelime olarak karşımıza çıkar. Fakat, Hikmet'in dişil olması sadece kelime olarak kalmayacak, aynı zamanda bu şekilde şahıslandırılacaktır.⁴⁰

1. Mısır'da Hikmet-Logos⁴¹

Eski Mısır'da "Hakikat" ,"Hikmet" anlamlarına gelen "*maat*"ın âlemdeki ve toplumdaki düzen olduğuna inanılmaktaydı. Bu anlayışa göre yaratılışla ortaya çıkan *maat* aynı zamanda insanı da yönetmektedir. *Maat*, Tanrı tarafından yaratılmış olup onun âlemdeki düzenleyicisi olan kral tarafından temsil edilmektedir. Âlemdeki kanun anlamına gelen *Maat*, Tanrı Re'nin ağzından çıkmıştır, fakat bu Yahudilikteki On Emir gibi özel değil, genel bir değerdir. Çünkü Mısır'daki kanunlar zaman zaman Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olan kral tarafından değiştirilmiştir. Kral bu değişiklikleri içsel gücü olan *maata* dayanarak yapmaktaydı. Çünkü kral da -Tanrı'da olduğu gibi -*maatla* doğrudan ilişki içindeydi, hatta kralın *maat*'ın bedenlenmiş hali olduğuna inanılmaktaydı.

Maat'a ulaşmak ancak sezgi yoluyla mümkündür. Ona ulaşmak vahyin elde edilmesiyle aynı anlama gelmektedir. Çünkü, Mısır kanunları sadece tecrübe yoluyla elde edilmiş akli kanunlar değil, Tanrı tarafından insanlığa vahyedildiğine inanılan ilahi kanunlardır. *Maat* aynı zamanda adalet, ölçü ve cezayı uygulayan ilahi adalet rolündedir. Böylece güneş tanrısı Re ve ölüm tanrısı Osiris, *maat*'ın efendisi olarak adlandırılmıştır. "Âlemdeki düzen ve kanun" anlamlarına gelen *maat* zamanla tanrı

³⁵ H. Rahner, a.g.m., s. 393.

³⁶ Süleyman'ın Meselleri 8:22-31.

³⁷ Süleyman'ın Hikmeti 9:1-9; 7:25; 8.1.

³⁸ Eyüp 28:23-28.

³⁹ Sirak Kitabı 24:3-7.

⁴⁰ Bu konuya ileride Yahudilikte ve Hikmet Literatüründe Logos-Hikmet adlı bölümde genişçe yer verilecektir.

Re'nin⁴² kızı "Tanrıça *Maat*" olarak şahıslştırılmış, Yahudilikteki Hikmet'in "Dişi Hakikat" olarak adlandırılmasına paralel anlamda kullanılmıştır.

Eski Mısır'da yaratma ve Logos'la ilgili dikkat çeken bir diğer konu da Memfis Teolojisinde geçen, âlemin tanrı Ptah'ın⁴³ "Kelimesi"yle yaratılışıdır. Eski krallığın son dönemlerinde âlemin, Tanrı'nın düşünüp konuşmasıyla yaratıldığına inanılıyordu.⁴⁴ Tanrı Ptah, âlemi önce zihninde -kalbinde- düşünmüş ve konuşmak -diliyle aktarmak- suretiyle yaratmıştır.⁴⁵ Aynı düşünce Heliopolis sistemindeki Tanrı Atum'un⁴⁶ meydana getirdiğine inanılan "dokuz tanrı"⁴⁷ anlayışında da görülmektedir. İnanışa göre önceleri Atum'un vücudunun parçaları olan bu dokuz tanrı daha sonra kendisi tarafından şahıslştırılmıştır. Atum-Re böylece vücudunun parçalarını telaffuz etmek suretiyle onları yaratmış, müşahhaslaştırmıştır.⁴⁸ Yani Atum-Re'nin sıfatları, ya da güçleri, "dokuz tanrı" Sisteminde görüldüğü gibi "Kelime" olarak şahıslştırılıp, her biri tanrı şeklini almıştır.

2.Hind'de Hikmet-Logos

Bu konuda Hind'deki *rita*, *dharma* *prajnaparamita* kavramlarını incelemek gerekmektedir. Hakikat, su, sonuç, meyve anlamlarına gelen *rita* kavramı gitmek, hareket etmek anlamlarına gelen bir kelimedenden türemiştir.⁴⁹ Kutsal yerlerden gelen dereler, sular meyve yaratmak için, ahlaki güçler de meyvelerini -iyi ya da kötü- almak için hareket eder. Yani her şey ahlaki kanunların yolundan hızla akar. Böylece bu yolda hareket eden her şey *rita* adını alır.⁵⁰ Şunu da belirtmek gerekir ki, Rigveda zamanında doğa kanunlarıyla ahlaki kanunlar arasında bir ayırım yoktu.

⁴¹ S. Morenz, *Egyptian Religion*, s. 113-130.

⁴² Heliopolis'in güneş tanrısı. Atum ile birleşerek Baş Tanrı, Maat'ın babası olmuştur.

⁴³ Memfis'in yerel tanrısı.

⁴⁴ G.Parrinder, *World Religions from Ancient History to the Present Day*, s. 139.

⁴⁵ Çev. J. A. Wilson, "Egyptian Myths, Tales and Mortuary Texts", *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, s. 4.

⁴⁶ Heliopolis Sisteminde yaratıcı tanrı. Re ile birleşerek Atum-Re olmuştur.

⁴⁷ Bu Tanrılar Shu, Tefnut, Nut, Geb, İsis, Osiris, Horus, Neftis, Seth'dir.

⁴⁸ A.g.y., s. 4.

⁴⁹ Shan vd., *The Great Asian Religions*, s. 14.

⁵⁰ Shan vd., a.g.e., s. 14.

Rigveda 7:49 da geçen “Suya İlahi” adlı bölümde Su Tanrısı Varuna’nın insanların *ritası* -hakikat, ibadet- ve *arta* sını - *rita*’nın karşıtı- izlediği geçmektedir.⁵¹

Rigveda 2:8 de Su Tanrısı Varuna’ya -*rita*’nın yaratıcısı olan tanrı- şöyle bir yakarış vardır: “Varuna, beni görevlerimi yapmama günahından uzak tut. Bizi Kha Nehrine, Senin *ritanla* dolu olan ilahi nehre ulaştır. Dini ve ahlaki ibadetlere devam etmemi sağla.”⁵²

Görülüyor ki, Rigveda’da geçen önemli kavramlardan biri olan *rita* âlemi düzene koyan ve varlığın devamını sağlayan kozmik düzendir. Bu kavram ya büyü ve kurban ritüelleri döneminden ya da Aryanların başka halklardan öğrenmeleri yoluyla Hind inanç sistemine yerleşmiştir ve Dasgupta’ya göre karma kanunlarının temelini teşkil etmektedir.⁵³ Bunun yanı sıra Trevor Ling *The Egyptian Religion* adlı eserinde, Buda’nın insanlara öğütlediği yol olan *Dharma*’nın, Yunanca Logos kavramına denk düştüğünü ileri sürer.⁵⁴

Rita’nın, kozmik düzen, âlemdeki kanun olmasının yanı sıra Hind mitolojisinde şahıslaşmış tanrı şeklini aldığı görülür. *Rita*, mevsimleri düzenleyen tanrıdır ve özellikle çiftçiler tarafından tapınır , aynı zamanda da Tanrı Varuna tarafından yönetilir.⁵⁵

Logos-Hikmet’e paralel sayılabilecek kavramlardan biri de Budizm’deki *prajnaparamita* dır. *Prajna* “iç görü”, “hikmet” anlamlarına gelirken *paramita* Budizm’de Hikmet Tanrıçasıdır. Aynı zamanda aşkın Hikmet olan *prajnaparamita* Budaların eşleri olarak da görülmüştür.⁵⁶ Görülüyor ki,, *rita* ve *prajna* kavramları önceleri ilahi kanun anlamındayken daha sonra şahıslaşmıştır.

3.Zerdüştilik’te Hikmet-Logos

Rita ile özdeş olan *Asha* da Zerdüştilikte hakikat, âlemdeki düzen, yüce kanun , Tanrı’nın bağlı kalarak âlemi yarattığı plan anlamlarına gelir ve Logos-Hikmetle aynı

⁵¹ Shan vd., a.g.e., s. 16.

⁵² Shan vd., a.g.e., s. 15.

⁵³ T. Ling, *A History of Religion East and West* ,s. 51.

⁵⁴ T. Ling , a.g.e., s. 51.

⁵⁵ J. Knappert, *Indian Mythology*, s. 210.

⁵⁶ T. Ling, a.g.e., s. 51.

anlamlarda kullanılır.⁵⁷ Diğer inanışlarda görüldüğü gibi Zerdüştilik'te de âlemdeki düzen olan *Asha*'ya uymak suretiyle Tanrı'ya -Ahura Mazda-ulaşılır.

Bir yazıtta Kral Xerxes'in Tanrı'ya şöyle yakardığı görülür:

Ben, Ahura Mazda ve ilahi düzen *arta*⁵⁸ ya uydum ve Tanrı Ahura Mazda'nın emrettiği kurallara göre yaşadım. Çünkü Tanrı "yalnız Ahura Mazda ve *arta*'ya uyun" buyurmuştur, ve kim Ahura Mazda ve onun düzeni olan *arta* ya uyarsa ve ibadetini yaparsa yaşarken de ölünce de kutsanacaktır.⁵⁹

Ayrıca Yesna 30:5 te *asha* şöyle geçmektedir:

"Bu iki ruhtan biri
seçti en kötü olanı
ama Kutsal Ruh (Spenta Mainyu) sert gökyüzünü
bürünerek
Doğru (*Asha*) ile birleşti.
Yüce Tanrı'yı doğru eylemiyle hoşnut etmek isteyen
işte öyle yapar."⁶⁰

Ahlaki planda kendini doğruluk ve adaletle dile getiren *Asha*, evrensel ilke olarak da, yaşama gücünü sağlayan ateşle ilişkilidir.⁶¹ Daha sonraları *asha*'nın melek olarak şahıslaştığı görülür. Zerdüş'tün öğretisinde Ahura Mazda en önemli ve ilk sırayı alır, fakat onun yanı sıra görev yapan çeşitli varlıklar vardır. Altı Kutsal Ölümsüz -*Hamişa Spenta*- olarak adlandırılan bu varlıklar Ahura Mazda'nın güçleri ya da sıfatları durumundadırlar. Bunlardan biri olan *asha* şahıslaştırılmış, Tanrı'nın hemen yanında bulunan *Asha-Vahista* (Ateş Baş meleği) halini almıştır.⁶² Dikkat çeken önemli bir

⁵⁷ I.J.S. Taraporewala, *The Religion of Zarahusthra*, s. 21.

⁵⁸ *Arta*, *asha* nın eski Farsça'daki biçimidir. Arta ve Asha, Doğruluk ve Düzen tanrıları olarak şahıslaşmıştır.

⁵⁹ Çev. A. L. Oppenheim, "Babylonian and Assyrian Historical Texts", *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, s. 371.

⁶⁰ E. Ayata, *Zerdüş-Avesta Bölümler*, s. 30.

⁶¹ E. Ayata, a.g.e., s. 30.

⁶² I.J.S. Taraporewala, a.g.e., s. 40-41.

* parantez içleri benim (B.A.).

nokta da *Asha*'nın Ahura Mazda tarafından yaratıldığı ve aynı zamanda Ahura Mazda'nın *Asha*'nın babası olduğudur. Bu bölümler Yesna'da şöyle geçmektedir:

“Ey Mazda sana gönül gözüyle baktığım zaman düşüncemin kuvvetiyle anladım ki evvel sensin, ahir sensin, temiz tıynetin babası sensin, doğruluğu (*Asha*)* yaratan sensin, cihan işlerinin adil hakimi sensin.”

Yesna 31:8⁶³

“Doğruluğun (*Asha*)* babası olan Mazda'yı hakkile tanımak için...”

Yesna 47:2⁶⁴

Aşağıda Logos konusundaki fikirlerine genişçe yer vereceğimiz Helenistik bir Yahudi filozofu olan Philo'nun Hikmet-Logos'u “Baş melek” olarak görmesi bu konuda dikkat çekmektedir.

4. Çin'de Hikmet-Logos

Lao Tzu'nun yazdığı kabul edilen *Tao Te King*'de *Tao*'dan şöyle bahsedilir :

Gök ve toprak meydana gelmeden önce , karışık ve tamam olan bir şey vardı. Sessiz ve şekilsiz olarak duruyordu. Değişmeden gidiyordu. Her yere erişiyordu. ve hiç tehlikeli değildi. Her şeyin anası (esas) olduğunu zannediyorlardı.

Ben onun isminin *Tao* olduğunu bilmiyorum. Onun ismine “büyük” demek zorundayım. Büyük olanlar geçip gider, gidenler uzaklaşır, uzakta olanlar geri döner. Bu sebeple, *Tao* büyükse, gök de büyüktür; toprak büyükse imparator da büyüktür denir. Bu âlem içinde dört büyük şey vardır. İmparatorun oturduğu yer onlardan biridir.

İnsanlar kanunlarını dünyadan örnek alarak yaparlar. Dünya gökten, gök de *Tao*'dan alır. *Tao* kanunların bizzat kendisidir.⁶⁵

Görülüyor ki,, *Tao* âlemdeki düzen anlamında, Hikmet-Logos ile özdeş olarak kullanılmıştır. Konfüçyüs de ahlaki sosyal bir düzene dayalı olan öğretisini “Kozmik Düzen” anlayışı üzerine bina edip şekillendirmiştir. ⁶⁶

⁶³ A. N. Tarlan, *Zerdüşt'ün Gataları*, s. 10.

⁶⁴ A. N. Tarlan, a.g.e., s. 41.

⁶⁵ M.N. Özerdim (çev.), *Taoizm*, s. 15.

⁶⁶ H. Nakamura , *A Comparative History of Ideas*, s. 46.

Konfüçyüs' göre bilge kişi ahengi arar ve bunu *Tao* ile bulur, *Tao* insanların evrene hakim kanuna ulaşmalarını sağlar.

5.Yahudilikte Hikmet-Logos

Sürgün öncesi Yahudilikte “Hikmet”in dini bir anlamı yoktu ve Süleyman’ın Meselleri’nde⁶⁷ görüldüğü gibi âlemdeki düzen ve bireysel yaşamla ilgiliydi.⁶⁸

“Sektüler bilgi ve kanunlar” anlamında olan Hikmet, Tanrı Yahve’ye olan inancı karşısına almıyor, bu dünya ve insanla ilgilenerek, din adamları ve peygamberlerin yanında doğruluğu, hakikati vazediyordu.

Önceleri insanın “iç görüşü”, “doğal, ahlaki kanunlar” anlamında kullanılan Hikmet, daha sonra dini ve dogmatik bir yapıya büründürülmüş ve şahıslştırılmıştır.⁶⁹

Eski Ahid’de ayrıca Babil⁷⁰, Mısır⁷¹, Kenan⁷², Fenike⁷³ ve Edom⁷⁴ kültürlerine ait Hikmet anlayışlarından da bahsedilmektedir.

Helenistik Dönemde ise Hikmet, insanüstü yaratmada ve vahiyde bir aracı olarak görülmüş, Tevrat ve Şeriat ile özdeşleştirilmiş, “Tanrı Kelamı” sayılmıştır. “Tanrı Kelamı” şahıslşarak “Dişi Hikmet” adını almış, ona olan yakınlığın ölümsüzlüğe ulaştırdığına inanılmıştır.⁷⁵ “Dişi Hikmet” yaratılmış âlemle sıkı ilişki içindedir, ve Tanrı’nın yanı başında yer almaktadır. Şahıslşmış “Dişi Hikmet” özellikle Eyüp,⁷⁶ Süleyman’ın Meselleri,⁷⁷ Sirak,⁷⁸ Süleyman’ın Hikmeti⁷⁹ ve Baruh⁸⁰ kitaplarında geçer.

Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için bu kitaplardaki Hikmet anlayışlarını tek tek ele

⁶⁷ Süleyman’ın Meselleri 22:13-23.

⁶⁸ K. Rudolph, “Wisdom”, *E.R.*, XV, s. 396.

⁶⁹ K. Rudolph, a.g.m., s. 397.

⁷⁰ Yeremya 50:35; 51:57; İşaya 44:25; 47:10.

⁷¹ Tekvin 41:8; Çıkış 7:11;1; Krallar 5:10.

⁷² Hezeikel 28:3,17.

⁷³ Hezeikel 27:8.

⁷⁴ İşaya 49:7; Eyüp 2:11.

⁷⁵ K. Rudolph, a.g.m., s. 397.

⁷⁶ Eyüp 28.

⁷⁷ Süleyman’ın Meselleri 1,8,9.

⁷⁸ Sirak 1:9-10; 4:11-19; 6:18-31; 14:20-15:8; 51:13-21.

⁷⁹ Süleyman’ın Hikmeti 6:12-11:1.

⁸⁰ Baruh 3:9-4:4.

almak uygun olacaktır.⁸¹

a. Eyüp Kitabı

MÖ. VII-V. yüzyıllar arasında yazıldığı düşünülen Eyüp Kitabı'nın 28. bölümünde Eyüp ve üç arkadaşı arasında geçen uzun konuşmanın sonunda şahıslaşmış Hikmet yer alır.

Bu bölüm, Hikmet'in nerede bulunacağı sorusuyla başlar. O, yeryüzünde değildir, deniz onun kendisinde olmadığını söyler, insanlar ona nasıl ulaşacaklarını bilmez ama değeri en nadide inci ve yakuttan daha fazladır. Hikmet'e giden yolu sadece Tanrı bilir.

Bu kitapta Hikmet'in, tarif edilmemesine ve dişilik özelliğinin vurgulanmamasına rağmen yaratılışla ilgili olduğu görülür; fakat O yaratılanlardan ayrıdır. Sadece rüzgarı, yağmuru, gök gürültüsünü yaratan Tanrı, âlemin ötelere bakarak Hikmet'i görebilir. Tanrı, Hikmet'i meydana getirmiş ve ona bir mekan vermiştir. O, tek tek yaratma işinin ötesinde aşkın ve Tanrı'ya aittir. Roland Murphy'e göre Hikmet Literatürü içerisinde "şahıslaşmış Hikmet" ilk kez Eyüp Kitabı'nda ortaya çıkmaktadır.⁸²

b. Süleyman'ın Meselleri

Burada geçen Hikmet, ilahi varlığı açıklamaktadır. Böylece insanlara bir peygamber ya da Tanrı'nın peygamber şeklindeki tasviri olarak hitap eden Hikmet, onlara ve hayat vaatmektedir.⁸³ Sophia (Hikmet), önce sokaklarda Tanrı'nın mesajını insanlara vaazeden bir peygamber görünümündedir. Daha sonra "Dişi Hikmet" in mücevherlerden daha kıymetli olduğunu,⁸⁴ "hayat ağacı" olduğunu⁸⁵, ve yaratmada Tanrı'nın yanında yer aldığını⁸⁶ görürüz. Daha sonra Sophia (Hikmet) kendini şöyle anlatmaktadır:

"Rab, yolunun başlangıcında,
Kadim işlerinden evvel beni teşkil etti.
Dünya var olmadan evvel

⁸¹ Bu konu için bkz. D. Edwards, *Jesus the Wisdom of God*, s. 20-31.

⁸² Murphy'den ak. D. Edwards, a.g.e., s. 21.

⁸³ A.R. Brown, "Wisdom Literature" *E.R.*, XV, s. 405.

⁸⁴ Süleyman'ın Meselleri 3:15.

⁸⁵ A.e. 3:18.

⁸⁶ A.e. 3:19.

Başlangıçta ezelden ben dikildim.”⁸⁷

.....
 “Yapıcı olarak Onun yanında idim;
 ve her gün Onun sevinci idim.
 Her vakit Onun önünde sevinirdim
 Meskun olan dünyasında sevinirdim
 Ve sevincim ademoğulları ile idi.”⁸⁸

Görülüyor ki, her şeyden evvel yaratılan Hikmet, aynı zamanda yaratmada Tanrı ile birlikte çalışmış, ve insanlar arasında evini inşa etmiş, ve onları sofrasına davet etmektedir:

“Gelin ekmeğimden yiyin
 şarabımdan için
 boş şeylere aldanmayın
 hakikatin yolunda yürüyün.”⁸⁹

Denis Edwards’a göre yukarıda geçen bölüm erken dönem Kristoloji anlayışı ve Ökarist geleneğinin önemli kaynaklarından⁹⁰, bu konuda yazar şöyle devam eder

Pek çok araştırmacı bu bölümlerde geçen “Dişi Hikmet” in İsrail civarındaki tanrıçalar olduğunu düşünürken Roland Murphy , bu figürün Mısır’daki adalet kavramının dişi olarak şahıslanmış hali olan *Maat*’ın etkisinde kaldığını söyler. Şurası açıktır ki, “Dişi Hikmet” İsrail’in tektanrı anlayışıyla bütünleşmiştir, bir bakıma İsrail’in Tanrısı ile özdeşleşmiş ve “Tanrı’nın sesi” olmuştur. Roland Murphy’e göre ise bu Tanrı’nın vahyi anlamına gelmektedir.⁹¹

Bazı araştırmacılar Süleyman’ın Meselleri 22:17-24’ün Mısır Amenem-ope Metinlerinden esinlenerek yazıldığını savunmaktadır. Onlara göre, bu bölüm yazar tarafından yeniden düzenlenmiş ve adapte edilmiştir.⁹²

⁸⁷ A.e. 8:22-23.

⁸⁸ A.e. 8:30-31.

⁸⁹ A.e. 9:5-6.

⁹⁰ D. Edwards, a.g.e., s. 24.

⁹¹ D. Edwards, a.g.e., s. 24.

c.Sirak Kitabı

MÖ. II. yüzyılda Ben Sira tarafından Kudüs'te yazıldığı sanılan bu kitap daha sonra İskenderiye'deki Yahudi topluluğu için Yunancaya çevrilmiştir. Geleneksel Yahudilik ve Helenleşme arası çatışmanın yaşandığı bu dönemde Ben Sira, pagan olarak gördüğü Yunan kültüründen faydalı öğeler alınsa da, gerçek Hikmet'e ancak İsrail'in Tanrısı'na sarılmakla ulaşılabileceğini savunmuştur. Bu kitapta "Dişi Hikmet" üç yerde geçmektedir.

İlk bölümde Hikmet'in Tanrı ile olan yakın ilişkisi⁹³ anlatılırken, Ona sadece Tanrı korkusuyla ulaşılabileceği⁹⁴ belirtilmektedir. 24.bölümde ise Sophia-Hikmet, ilahi mecliste kendisini şöyle tarif eder:

"Ben en Ulu'nun ağzından çıktım
ve tüm yeryüzünü kapladım."⁹⁵

Tanrı'nın ağzından çıkan "Onun Kelimesi" tüm âlemi gezer ve yeryüzü üzerinde etkilidir. Bu, Roland Murphy'nin dediği gibi Tanrı'nın Hikmet şeklinde şahıslaşarak âlemi yönetmesi anlamına gelebilir.⁹⁶ Yaratılıştan itibaren Tanrı ile beraber olan Hikmet, İsrail'e yerleşir. Bu bölüm şöyle:

"O (Tanrı) beni âlemden evvel yarattı ve
Yakup ile kalarak Kudüs'e yerleşmemi söyledi
Ben "Çadır"da hizmet ettim,"Mabed"i kurdum
Ve "Kutsal Şehir"de kaldım."⁹⁷

Görülüyor ki, Hikmet, Tanrı'nın ağzından "Kelime" olarak çıkmış, Tanrı da bu "Kelime" ile âlemi yaratmış, yaratmada her yerde bulunmuş fakat daimi yerini İsrail'de edinmiştir. Karen Armstrong'a göre Hikmet'in insanlar arasında dolaşmak için Tanrı'dan ayrılması İsthar, Anat⁹⁸ ve İsis⁹⁹ adlı pagan Tanrıçalarının ilahi âlemden yeryüzüne

⁹² M. Chattuwakulam, *The Efficacy of the Word of God According to St. Paul*, s. 25.

⁹³ Sirak İktabı 1:1-10.

⁹⁴ A.g.e. 1:11-20.

⁹⁵ A.g.e. 24:3.

⁹⁶ Murphy'den ak. D. Edwards, a.g.e., s. 25.

⁹⁷ Sirak Kitabı 24:8-11.

⁹⁸ Semitik bir tanrıça. Re'nin kızı, Seth'in eşi.

innmelerine benzemektedir.¹⁰⁰ Ben Sira'ya göre Hikmet, Tivrattır, ve bu da şahıslaşmış Hikmet için önemli bir dönüm noktasıdır. Hikmet'in Tivrattır olarak görülmesi Baruh Kitabında da mevcuttur.¹⁰¹ Sırak Kitabındaki anlayış, daha sonra görüleceği üzere Hıristiyanlıktaki İsa'nın Hikmet olarak görülmesinde etkili olacaktır.

ç. Süleyman'ın Hikmeti Kitabı

MÖ. I. yüzyılda İskenderiye'de Helenistik bir Yahudi tarafından Yunanca yazılan bu kitap, aynı zamanda hem Yahudi hem de Grek kültür ortamını yansıtır. Bu kitapta geçen Hikmet, Tanrı'dan südür etmiş bir varlıktır; Onun sırlarını bilir ve pek çok sıfatı vardır.¹⁰² Şahıslaşan Hikmet, İsrail'in lider ve peygamberlerine de rehberlik etmiştir ve Yahudi Tanrısı'ndan ayrılamaz.

“Sophia (Hikmet) Tanrı'nın gücünün soluğudur,
Kadir-i Mutlak'ın şavkının saf südürüdür;
Böylece saf olmayan hiçbir şey ona ulaşamaz
O, ebedi ışığın bir yansımasıdır.
Tanrı'nın gücünün lekesiz aynasıdır.
Ve Tanrı'nın iyiliğinin görüntüsüdür”¹⁰³

Görülüyor ki,, “tüm iyiliklerin anası” olarak geçen Hikmet, âlemde içkin, onu yöneten ve kontrol eden “İlahi Aklın”, yani Tanrı'nın bir yüzüdür. Sophia-Hikmet'in “Kurtarıcı” olarak geçtiği X.Bölüm, Hikmet'in Tanrı ile beraber olduğunu açıkça belirtir. O, hem Kurtarıcı hem de Tanrıdır. Ona ulaşmak Tanrı'ya ulaşmak demektir. Kathleen O'Connor'un da belirttiği gibi şiirsel bir anlatımla Süleyman'ın aşık olup peşinden koştuğu bir kadın olarak betimlenen Sophia-Hikmet, Tanrı'nın ta kendisidir.¹⁰⁴

Sürekli kadın olarak geçen Sophia-Hikmet figürünün oluşmasında, pek çok araştırmacıya göre eski tanrıçalardan etkilenme söz konusudur. Örneğin, tanrıça Astarte

⁹⁹ İnsan şeklindeki tanrıça. Geb'in kızı, Osiris'in kardeşi ve eşi, Horus'un annesi.

¹⁰⁰ K. Armstrong, *History of God*, s. 67.

¹⁰¹ Baruh 3:9; 4:4.

¹⁰² M. Hadas, “Wisdom of Solomon”, *I.D.B.*, IV, s. 861.

¹⁰³ Süleyman'ın Hikmeti Kitabı 7:25-26.

¹⁰⁴ D. Edwards, a.g.e., s. 31.

bunlardan biridir. Yine pek çok araştırmacıya göre Süleyman'ın Meselleri'ndeki Hikmet anlayışında Mısır'daki *Maat* düşüncesinden, Süleyman'ın Hikmeti Kitabı'nda ise İsis kültüründen etkilenme vardır. Fakat bu anlayış monoteist inanıştan bir kopuş olarak algılanmamalıdır, çünkü tüm etkilenmelere rağmen Yahudilikte bir Sophia-Hikmet kültü oluşturulmamıştır.

Sonuç olarak, “Dişi Hikmet” terimi Hikmet Literatürü içerisinde Tevrat, âlemde içkin ilahi prensip, Tanrı'nın kendini açıklaması olarak geçmesine rağmen, bazen Tanrı'nın kendisi için de kullanıldığı olmuştur. Bu konuda , Kathleen O'Connor şunları söylemektedir:

... Dişi Hikmet pek çok bölümde Tanrı Yahve'nin yarattığı çok özel bir varlık olarak görülmektedir. Tanrı'dan ayrı fakat ilahi huzurda onunla beraber olan bir varlık....
Bunun yanı sıra Tanrı'yı anlamak , Onun gücünü ve güzelliğini anlatmada bir sembol olarak kullanıldığı da olmuştur.¹⁰⁵

d. Ölü Deniz Yazmaları¹⁰⁶

1947-1956 yılları arasında Ölü Deniz civarındaki mağaralarda bulunduğu için bu adla anılan yazmaların MÖ. III.yüzyıl ile MS. VI., VII. yüzyıllar arasındaki zaman dilimine ait olduğu düşünülmektedir. Çoğunluğu İbranice olan yazmaların arasında Aramca ve az da olsa Yunanca bulunmaktadır.

Mağara 4'te bulunan ve MÖ. I.yüzyıla ait olduğu iddia edilen bir parçada Öğreticinin insanları Hikmet'e çağırması konu edilmektedir bu bölüm şöyle devam eder.¹⁰⁷

Ne mutlu o kimseye ki ona Hikmet verilmiştir. (4Q 185)

Ayrıca bu yazmalarda geçen “Tanrı'nın, Hikmetiyle âlemi yaratması” anlayışı daha sonra Yeni Ahid'de görülen Logos- Hikmet düşüncesine paralel görünmektedir. Her şeyin bir düzeninin olması Tanrı'nın bilgisi, Hikmeti sayesinde.

¹⁰⁵ D. Edwards, a.g.e., s. 32.

¹⁰⁶ Bu yazmaların önemli bir kısmı Kumran civarındaki 11 mağarada bulunduğu için bu yazmalara genel olarak Kumran Yazmaları da denmektedir.

¹⁰⁷ Bu ve aşağıdaki alıntılar için bkz. J.A. Fitzmyer, *Responses to 101 Questions on the Dead Sea Scrolls*, s. 123-124.

Her şey Onun bilgisiyle varolmuştur ve her şey Onun düşüncesiyle var olmaya devam eder.
O düzeni kurar ve Onsuz hiçbir şey olmaz. (1QS 11:11)

Senin Hikmetinde varlıklar var olmadan önce de vardı. Ve senin isteğinle her şey
meydana geldi. Sensiz hiçbir şey var olmaz. (1QH 1:19-20)

Bu bölümlere dayanarak denebilir ki, buradaki düşünce ve ifade biçimi Yeni Ahid'deki Hikmet- Logos anlayışını büyük ölçüde çağrıştırmaktadır. Fakat şurası da açıktır ki, bu yazmalarda geçen Hikmet kavramı Yuhanna'da olduğu gibi şahıslaşmamış, Tanrı'nın bir özelliği olarak kalmıştır. Yuhanna'daki bedenlenmiş Logos anlayışının oluşmasında bu yazmaların ne dereceye kadar etkili olduğu açık olmasa da ikisinin de aynı kaynaktan beslenmeleri bu konuda dikkat çekicidir.

C. PHILO'DA HİKMET-LOGOS

İskenderiyeli bir Yahudi filozofu olan ve yaklaşık MÖ. 20-MS. 50 yılları arasında yaşadığı sanılan Philo, Hıristiyan felsefesinin oluşmaya başlamasında önemli rol oynamıştır. Tanınmış İskenderiyeli ortodoks bir Yahudi ailesinden gelen Philo, Yunan okullarında iyi bir eğitim almıştır. İbraniceyi bilip bilmediği açık olmayan Philo, Tevrat'ın Yunanca tercümesi olan ve tercümesinin de ilham edildiğine inandığı Septuagint'i kaynak olarak kullanmıştır.

1. Philo ve Genel Düşünce Yapısı

Helenleşmiş İskenderiye'de Yunan eğitimiyle yetişen Philo'nun dönemin Helenistik yapısından büyük ölçüde etkilendiği açıktır. Philo'nun felsefesinde ilk bakışta dikkat çeken nokta daha sonra Hermenötik olarak adlandırılacak alegorik yorum anlayışıdır. Philo'dan önce de Tevrat'ın alegorik yorumlanması Yahudi çevrelerde yaygındı, fakat Yunan felsefesi ve Doğu kültürünün kaynaştığı böyle bir ortamda yorum daha da önem kazanmıştı. Philo'ya göre âlemi yöneten Yahudi Tanrısı ile Yunan filozoflarına Hikmet'i öğreten Tanrı aynıdır; fakat vahiy düşünceden üstündür ve Tanrı, pek çok felsefi anlayışın tersine, aşkındır. Philo, dönemin eklektik yapısına uygun

olarak Stoacıların “içkin ilahi güç anlayışı” ile Plato’nun “aşkın Tanrı” anlayışını uzlaştırmıştır.

Philo asıl ilhamını Platonculuktan almanın yanı sıra , Pisagorculuğun mistik yapısından ve alegorik yorum anlayışından da etkilenmiştir. Böylece Philo, Tevrat’ın özel diliyle Platoncu ve Pisagorcu soyut, genel terminolojiyi birleştirmiştir.¹⁰⁸

Philo’nun, İdeaların Tanrı’nın düşüncesi olduğu anlayışı Platon’un “Demiurgos” , Stoacıların *Logos Spermatikos*, ve Aristo’nun “kendini düşünen zihin” anlayışlarından etkilenmiştir. Eserlerinde Gnostik anlayışın izlerine büyük ölçüde rastlansa da Philo’nun Gnostik olduğu söylenemez. Philo, üzerinde çok durduğu bir konu olan aşkın Tanrı’nın âlemle nasıl ilişki kuracağı problemini ise Logos düşüncesiyle çözümlenmiştir.

2. Philo ve Logos Anlayışı¹⁰⁹

Philo’nun sisteminde Logos doktrini önemli yer tutar. Philo Logos’u, “ideaların ideası”, “ikincil Tanrı”, “yaratmada aracı”, “insan zihninin arketipi” olarak görmüş, ve bu ideaların Tanrı’nın düşüncesiyle aynı anlama geldiğini savunmuştur.¹¹⁰

“Tanrı, dünyayı yaratmak istediğinde zihninde, tasavvur etmek suretiyle, ideaları meydana getirmiş ve bu idealardan da görünmeyen âlemi teşkil etmiştir.”¹¹¹ Görüldüğü gibi âlem, Tanrı’nın düşüncesinin objesidir ve düşünmek için zihin-yani Nous gereklidir. Philo burada “Tanrı’nın zihni” yerine Logos terimini kullanmaktadır. Philo’ya göre “idealar ve onların oluşturduğu görünmeyen âlem Tanrı’nın Logos’unda – zihninde-bulunmaktadır.”¹¹²

Philo’ya göre idealar daima Tanrı’nın zihninde kalmayacak, Tanrı’nın zihni dışında da yaratılmak suretiyle var olacaklardır. Yaratılmak suretiyle, tasavvur halinden çıkıp varlıklar arasında yerini alan bu idealar ve ideaların oluşturduğu görünmeyen âlem başıboş bırakılmamıştır ve bir zihnin düşüncesinin ürünü olmayı sürdürürler. Fakat

¹⁰⁸ H. Chadwick, *History and Thought of the Early Church*, s. 141.

¹⁰⁹ “Philo’nun Logos anlayışı” adlı bu bölüm H.A. Wolfson’un Philo üzerine yazdığı iki lik eser kaynak alınarak hazırlanmıştır.

¹¹⁰ H. Chadwick, a.g.e., s. 142-143.

¹¹¹ H.A. Wolfson, a.g.e., s. 229.

¹¹² H.A. Wolfson, a.g.e., s. 230.

bu, Tanrı ile özdeş olan yaratılmamış zihinden farklı, yaratılmış bir zihindir. Önceleri, sadece Tanrı ile özdeş olan, Tanrı'nın kendisiyle ideaları tasavvur ettiği yaratılmamış Logos-Zihin varken, ideaların ve görünmeyen âlemin yaratılmış varlıklar halini almasıyla bunların ait olduğu zihin de yaratılmış ve gayri cismani Zihin, İkincil Logos adını almıştır.¹¹³ Yaratılmış Logos da yaratılmamış olan gibi bir güçtür (power-manevi güç) ve ideaları sadece arketip olarak değil, aynı zamanda kuvve halinde de barındırır. Philo'ya göre Tanrı, işte bu sebeple ikincil Logos'u gayri cismani güçlerle doldurmuştur.

Philo, ikincil Logos'u "Tanrı'nın ilk oğlu" "ikincil Tanrı", "Tanrı'nın görüntüsü" olarak adlandırmaktadır. Aynı zamanda hem idealar hem de güçler toplamı olan ikincil Logos yaratılmışların ilkidir. Yani ne ilk olması bakımından Tanrı seviyesinde, ne de yaratılmış olması bakımından insana eşittir. Birincil Logos ebedi ve ezeli iken Philo, ikincil olanı "bozulmaz" olarak nitelemiştir.

Logos görünen dünyadaki varlıkların arketipi, Tanrı'nın ise bir görüntüsü olarak çift özelliğe sahiptir. Özetleyecek olursak, İkincil olan Logos'un Tanrı ile olan ilişkisi yaratılanın yaratanla olan ilişkisidir. Logos görünmeyen âlemin yanında onun zihni olarak yer almaktadır. Görünmeyen âlem ise, daha önce de belirtildiği gibi, ideaların teşkil ettiği bir bütündür.

Görülüyor ki, Tanrı-Logos-Âlem hiyerarşisinde Logos, kendinden önce gelenin görüntüsü, kendinden sonra gelen âlemin arketipi konumundadır. Logos'un (duyulur âleme karşı) varoluşunda üç aşama mevcuttur:

- Tanrı ile özdeş, Tanrı'nın bir özelliği olması
- Tanrı'nın yarattığı bir varlık olması
- Yaratıldıktan sonra da âlemde etkinliğini sürdürmesi (âlemde içkin olması).

İlk iki anlayıştan daha önce bahsedildiği için şimdi de âlemde içkin Logos anlayışını incelemek yerinde olur.

¹¹³ Bu açıklama için bkz. H.A. Wolfson, a.g.e., s. 231-232.

a. Âlemde İçkin Logos

Pek çok Yunan filozofunun yanında Philo da âlemde bir nedensellik ilkesi olduğunu savunur. Bu da onun Tanrı anlayışına dayanmaktadır. Philo'ya göre-bu anlayış Platon'a dayanır- idealar ve onların zihni olan Logos, görünen âlemin yaratılışında form görevi görmüş, daha sonra da âlemdeki doğal güçler olarak işlevlerini sürdürmüş, hala da sürdürmektedirler. Bu anlayış maddi olan Stoacı Logos anlayışından farklıdır, çünkü Stoacılarda Logos Tanrı'ya tekabül eden en yüksek güçtür.

Philo'ya göre gayri cismani Logos âlemde içkindir fakat, onun üstünde içkin olmayan Tanrı vardır. Philo âlemde içkin olan Logos'u Stoacılarda olduğu gibi hiçbir zaman âlemin ruhu ya da zihni olarak görmemiştir.

Philo âlemde değişmez kanunlar olduğu düşüncesinde Stoacılara katılmakla birlikte, Tanrı'yı "kader" olarak görmelerinde onlardan ayrılır. Philo'ya göre "kader" ve "gereklilik" tüm olayların sebebi değildir, çünkü bunlar da Tanrı'ya bağlıdır. Bununla beraber Philo doğa güçlerini "kader" olarak kullanmakta sakınca görmez; yalnız bu güçler Tanrı'ya bağlı ve Onun emrindedirler. "Talih" ve "fırsat" kavramlarının da Tanrı olarak değerlendirilmesi yanlıştır.

Philo "tabiat kanunu" anlamındaki Logos ile "güçler (powers-manevi güçler) ve idealar bütünlüğü" anlamındaki Logos'u şöyle ayırt eder: "Tabiat kanunu anlamındaki Logos ideaların kopyaları olup görünen âlemde işlev görürken; ikincisi görünen dünyanın kendisiyle şekil aldığı arketiptir."

Görülüyor ki,, âlemde içkin bulunan doğa kanunları üçüncü aşamadaki Logos'u oluşturur ve bunlar Philo'ya göre üç şekilde bulunur:

1. Karşıtlıklar Kanunu'na göre âlemde her şey eşit ama karşıt iki parçaya ayrılmıştır. Bu bölme işini ise hiç durmayan içkin Logos yapmaktadır. Logos böler ama asıl bölme işini Tanrı yapar.¹¹⁴

2. Karşıtlıkların Uyum Kanunu'na göre ise eşya sadece eşit parçalara bölünmemiştir; bu karşıt parçalar aynı zamanda eşit olduğu için aralarında bir uyum mevcuttur. Bu uyumu ise âlemde içkin bulunan Logos sağlar.¹¹⁵

¹¹⁴ H.A. Wolfson, a.g.e., s. 332.

¹¹⁵ H.A. Wolfson, a.g.e., s. 337.

Philo'ya göre-Stoacılar farklı olarak-bu bağlayıcı Logos Tanrı'ya tabidir, yani asıl bağı kuran uyumu sağlayan Tanrı'nın kendisidir. Philo, İşaya Kitabı 6:1-2'de bahsi geçen meleklerin, ikinci aşamadaki gayri cismani Logos ya da, üçüncü aşamadaki âlemde içkin kanun olan Logos anlamında kullanılmış olabileceğini belirtir.

3. Türlerin Sürekliliği Kanunu'na göre varlıkların sürekliliği onlarda bulunan "üreme özü" ile sağlanır. Bu öz varlıklarda gizlidir fakat, Stoacılardakinin aksine üremenin asli prensibi değildir; asli yaratıcı sadece Tanrı'nın kendisidir.¹¹⁶

Denebilir ki, içkin olan Logos, görünen dünyadaki güçlerin toplamıdır; bununla beraber gayri cismani Logos görünmeyen dünyadaki güçlerin toplamıdır. Philo aynı zamanda Stoacıların ortaya attığı Tanrı'nın âlemdeki içkin ruh olması görüşüne karşıdır. Onun Tanrısı ruhun ya da zihnin vücudu yönetmesi gibi âlemin yöneticisidir.

Philo'ya göre görünmeyen dünya ve idealar mekansızdır; onların mekanı yalnızca ilahi Logos, yani Tanrı'nın zihnidir ve Tanrı ile özdeştir fakat Logos Tanrı'dan yaratma yoluyla ayrılmış, ve kendi varlığına sahip olmuştur. İşte bu ikincil Logos , birincil Logos gibi görünmeyen dünyanın mekanı değildir.

Philo, Tanrı-Logos-Görünmeyen dünya arasında bir kıyaslama yaparken kapsayan (generic) terimini kullanmaktadır. Tanrı en kapsayıcıdır. Yaratılmışlar arasında Logos , daha sonra görünmeyen dünya -sırayla- kapsayıcıdır.

b. Logos ve Hikmet

Daha önce de belirtildiği gibi Logos, Philo'nun anlayışında zihin ve zihnin düşünme gücü olmasının yanında Yunan felsefesinde ve Septuagint'te "Tanrı Sözü" olarak geçmektedir.

Kitab-ı Mukaddes'te "Kelime", "Tanrı'nın Kelimesi" "Hikmet" sözcükleri pek çok yerde geçer ve Şeriat'te ifadesini bulan , peygamberlere vahyedildiğine inanılan, Cennetleri yaratan, tabiat güçlerini yöneten, "Tanrı'nın Kelimesi", "Hikmet"tir. Kutsal kitaptaki bu kullanım genişliğini gören Philo, Nous yerine ilahi zihin-Logos terimini kullanmanın yanı sıra "Hikmet"i Logos kavramının eş anlamlısı olarak kullanmaktadır.

¹¹⁶ H.A. Wolfson, a.g.e., s. 342.

Yaratmadan önce Tanrı zihni olarak Hikmet Onunla özdeşken, daha sonra yaratılmak suretiyle Tanrı Hikmeti ile İnsan Hikmeti arasındaki varlık yerini almıştır.¹¹⁷

Hikmet, “Tanrı’nın Hikmeti” ve “İnsanın Hikmeti” arasında bir aracı durumundadır. Yaratılmış Hikmet-ikincil olan-”Tanrı’nın Kızı”olarak adlandırılırken, diğeri “Tanrı’nın Oğlu” olarak geçmektedir.

Görülüyor ki,, Philo’da Hikmet Logos’la eşanlamlı olarak kullanılmış, “Musa’nın Şeriatı olan Hikmet “de hiyerarşideki yerini “âlemdeki içkin Logos”tan sonra almıştır. Bazı yerlerde Philo Hikmet ve Logos terimlerini özdeş olarak kullanmıyor görünse de, iyice incelendiğinde aynı anlamda kullanıldığı görülür. Bu yanlış anlama dört farklı Logos-Hikmet olmasından kaynaklanır. Bunlar şöyle sıralanabilir:

- Tanrı ile özdeş Logos-Hikmet
- Tanrı’nın yaratmış olduğu varlık, Hikmet-Logos
- Âlemde bulunan ve tabiat güçleri olarak görevini sürdüren Hikmet-Logos
- Musa Şeriatı olan Hikmet-Logos¹¹⁸

Logos-Hikmet’in vasıta olması anlayışında Philo Aristo’dan esinlenmiştir. Aristo’ya göre form madde için nasıl bir vasıta ise Philo’ya göre de Logos dünyanın yaratılışında bir vasıta-çerçeve-dir. Philo bu anlamdaki Logos’u açıkça iki yerde kullanır.¹¹⁹ Hikmet, Logos ile eşanlamlı olduğu için aynı durum onun için de geçerlidir. Fakat Philo, Hikmet -Logos’u vasıta kelimesi ile karşılamak yerine, onun için “her şeyin anası” tabirini kullanmıştır.¹²⁰

c. Logos-Hikmet’in Yaratmada Vasıta Olması

Logos-Hikmet’in yaratmada vasıta olması Tanrı’nın yaratma işini ona terk etmesi anlamına gelmez. Logos’un bir özelliği âlemin yaratılmasında “örnek” vazifesi

¹¹⁷ H.A. Wolfson, a.g.e., s. 255.

¹¹⁸ H.A. Wolfson, a.g.e., s. 258.

¹¹⁹ “ Tanrı âlemi meydana getirirken Logos’u vasıta olarak kullandı”

“Tanrı âleme şekil verirken bu işin kusursuz olması için Logos’u vasıta olarak kullandı”

Bu bölümler için bkz. H.A. Wolfson, a.g.e., s. 266.

¹²⁰ Hikmet, Süleyman’ın Hikmeti Kitabı 7:11-12’de “ana” olarak geçmektedir.

görmesidir. Logos'ta bulunan idealar, âlem yaratılırken örneklik teşkil etmiş, böylece âlem, âlemdeki tüm canlı ve cansız varlıklar, dört eleman, madde vücuda gelmiştir.

İnsan vücudu ve maddi olmayan ruhun yaratılması ise yukarıda anlatılandan farklı olmuştur. Bu ikisinin yaratılması sırasında idealar toplamı olan Logos, Tanrı'nın yanı sıra yaratma işinde rol almış, böylece bir örneklik teşkil etmekten fazlasını yapmıştır. Bu ise Tanrı'nın acziyetinden değil, insana örnek olmak istemesindedir.

Tanrı, maddenin yaratılmasında gayri cismani güçler kullanmıştır; çünkü O belirsiz, karmaşık maddeye dokunmaktan uzak durur. Bu gayri cismani güçler maddenin şekil almasını ve bu şekli korumasını o maddenin içine girerek-yani onda içkinleşerek-sağlarlar. Maddi âlemde içkinleşen bu gayri cismani güçler, kendi özelliklerini kaybedip madde ile birleşmezler, görünmezdirler, fakat âlemdeki etkileri görülür ve hissedilir.

Görülüyor ki, Tanrı, gayri maddi olduğu için ilahidir ve maddi olanla ilişkiye girmesi için araçlar gereklidir -şart değil-. Maddi olan dünya Tanrı'dan südür etmiştir, fakat südür için araçlar gereklidir. Plotinos bu aracıya Nous derken Philo onu Logos olarak adlandırmıştır.

Philo'daki bu araçlar fikrinin oluşmasında Zeller'e göre felsefi ve dini olmak üzere dört etki vardır:

- Platon'un idealar öğretisi
- Stoacıların âlemde etkin güçler-Logos-teorisi
- Yahudi-İran kaynaklı melek anlayışı
- Yunan mitolojisindeki şeytan motifi ¹²¹

Görülüyor ki,, aracılık görevinde olan Logos-Hikmet Tanrı ile özdeş olan birincil, ya da arketip oluşturan ikincil Logos değil, Tanrı'ya yaratmada ortaklık eden üçüncül Logos, yani âlemde bulunan güçlerdir. Tanrı'nın bazen bu güçlerin ortaklığı olmadan âleme doğrudan etki ettiği de görülür.

Philo'nun, Logos'un aracı olması anlayışında Yahudilikten esinlenip esinlenmediği açık değildir. Logos-Hikmet Yahudilik ve Hikmet Literatüründe pek çok yerde âlemin yaratılmasında aracılık görevi üstlenirken bazı yerlerde bu vazifesi açıkça

¹²¹ H.A. Wolfson, a.g.e., s. 284-285.

belirtilmez. Örneğin, Sirak Kitabı 1:4'te geçen ve Şeriat ile özdeşleştirilen Hikmet âlemden önce yaratılmıştır, fakat burada yaratmada vasıta olarak kullanıldığına dair bir ifade yoktur. Targum'da geçen *memra*'nın ise gerçek bir varlık mı yoksa bir aracı mı olduğu açık değildir. Talmud'da geçen "Kutsal Ruh" ise peygamberlere vahiy getiren gerçek bir varlıktır. Ayrıca, Süleyman'ın Hikmeti'ndeki Hikmet ile Philo'nun Logos kavramının aynı anlamda olup olmadığı tartışma konusudur.¹²²

Philo'nun Logos anlayışında üzerinde durduğu bir diğer konu da âlemden önce yaratılan insan ruhunda içkin halde bulunan Logostur.

Özetleyecek olursak, Platon'un idealer görüşünden etkilenen Philo Logos kavramını üç aşamada ele almaktadır:

- Tanrı ile özdeş, Tanrı'nın zihni
- İlk yaratılan gayri cismani varlık
- Âlemde içkin Logos

Bu üç aşamadaki Logos da aynı anda varlığını sürdürmektedir. İlk aşamada, Tanrı'nın zihni olan Logosta Tanrı'nın yaratabileceği her şeyin örneği vardır. İkinci aşamada, yani Tanrı, Hikmetiyle âlemi yaratmaya karar verdiğinde öncelikle düşüncesinde gayri cismani Logos'u-yani arketipler toplamını- yaratmıştır. Bu arketipler aynı zamanda idealer ve güçler toplamıdır, ve görünmeyen dünya adını alır.

Tanrı'nın yaratılmış Logosla olan ilgisi sebep-sonuç; Logos'un görünmeyen âlemle olan ilgisi zihin-düşünce; görünmeyen âlemle idealer arasındaki ilgi ise bütün-parçalar arasındaki ilgiye benzer. Birincil Logosta Tanrı "gayri cismani düşüncelerin gayri cismani mekanıdır"; çünkü Tanrı'nın özüyle özdeşdir. İkincil Logos'un mekanı artık Tanrı değildir.

Logos'un, Philo tarafından vasıta anlamında kullanılmasından maksat, Onun aracı olmasından çok model olmasından kaynaklanmaktadır.

Logos daha sonraki dönemlerde idealer âleminden çıkarak Hıristiyanlıktaki Teslis inancına girmiştir. Logos'un idealardan ayrılmasıyla "tümeller sorunu" da¹²³ ortaya

¹²² H.A. Wolfson, a.g.e., s. 286-287.

¹²³ Tümel kavramların gerçekliklerinin olup olmadığı tartışması. Nominalist anlayışa göre Tümeller sadece bir takım adlardan ibaret olup, gerçek varlık ancak bireysel şeylere aittir. Bu görüşün zıddı olan Realist anlayış ise Tümellerin sadece kavramlar olmadığını, onların da gerçekliklerinin bulunduğunu savunur.

çıkacaktır.

Ayrıca Philo'ya göre Tanrı tarafından, âlemdaki ideaların görüntüsü olarak yaratılmış üç tür gayri cismani ruh ya da zihin vardır:

- İnsanda müşahhaslaşan gayri cismani ruh
- Melekler (bunlar vücut alıp şahıslaşmayan varlıklardır)
- Kutsal Ruh (ilahi mesajı insanlara getiren aracı)¹²⁴

Philo üç anlamdaki gayri cismani ruhu da Logos olarak adlandırmış, bu kavramı aynı zamanda "Baş melek" için de kullanmıştır. Yakup'a rüyasında Tanrı yerine "Baş melek" görünmüştür.¹²⁵ Logos aynı zamanda Musa'ya verilen Kanunlar anlamında da kullanılmıştır. Bu bölüm şöyledir: "Tanrı âlemden önce Logos'u yarattı, daha sonra da Onu âlemi yönetmesi için âleme içkin kıldı ve insanlara kanunlar vazetti ki Musa Şeriatı olan bu kanunlar aslında Logostur."¹²⁶

Philo'ya göre aynı zamanda Mesih de Logostur.¹²⁷

¹²⁴ H.A. Wolfson, a.g.e., II, s.30.

¹²⁵ H.A. Wolfson, a.g.e., II, s. 32, 58.

¹²⁶ H.A. Wolfson a.g.e., II,

¹²⁷ H.A. Wolfson, a.g.e., II, s.14.

İKİNCİ BÖLÜM

YUHANNA ÖNCESİ LOGOS ANLAYIŞI

Daha önce de belirttiğimiz gibi Yuhanna, İsa'nın Tanrı olması ve daha sonraki dönemde geliştirilecek Teslis anlayışına giden yolda en önemli adımlardan biri olan Logos anlayışını İsa için kullanacak, bedenlenmiş Logos düşüncesini açık bir şekilde ortaya koyacaktır. Bundan önce önemli bir adım olan Paulus'un Ezeli Hikmet anlayışı Yuhanna'nın Logos anlayışını geliştirmesinde önemli bir adım olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple tezimizin hareket noktasını Yuhanna'daki Logos anlayışı olarak alacağımızdan önce bu anlayışın arka planına inmek gerekir.

Yuhanna ve öncesinde İsa için Logos kavramının yanında pek çok değişik sıfat kullanılmaktaydı. Bu kısımda öncelikle bu sıfatları ele almak suretiyle Logos kavramının diğerleri ile olan ilişkisi ortaya konmaya çalışılacaktır. Böylece Logos Doktrinine giden yolda bu tabirlerin ne ölçüde etkili olduğu görülecektir.

Ayrıca bu tabirlerin ele alınması dönemin genel olarak Kristolojisini de özetleyecektir. Görülecektir ki, Yeni Ahid'deki bu kavramlar Eski Ahid'de olduğundan farklı şekilde kullanılacak, İsa'yı yüceltmek için yeni anlamlar kazanacaktır.

A. YENİ AHİD'DE İSA'YA VERİLEN SIFATLAR

Yeni Ahit'te İsa'nın Tanrı ile olan ilişkisini belirtmek üzere kullanılan başlıca beş tabir vardır:

- Tanrı Oğlu
- İnsanoğlu
- Mesih
- *Kyrios*- Rab

- Kelime-Logos

Bu sıfatlardan “Tanrı Oğlu” “Yüksek Kristoloji”¹²⁸ anlayışını ifade eder ve Hıristiyanlıkta İsa için kullanılan en önemli sıfat olarak görülür. Çünkü Hıristiyan inancına göre Teslisin ikinci şahsı ve kendisi de Tanrı olarak görülen İsa’nın bu şekilde anlaşılmasında en önemli rolü oynayan sıfat budur. Aynı anlayış doğrultusunda “Kelime” ve “İnsanoğlu” tabirleri “Orta Kristoloji” anlayışına dahilken “Mesih” kavramı İsa’yı sadece kurtarıcı bir peygamber olarak değerlendirmesi ve insani yönünü vurgulaması bakımından “Aşağı Kristoloji” anlayışını ortaya koymaktadır.

1. TANRI OĞLU

İsa için kullanılan bu tabir, daha sonraki dönemlerde Teslis anlayışının oluşmasında –Oğul’un Teslis’te ikinci unsur olması- önemli yer tutmaktadır. Yeni Ahid’de “Tanrı Oğlu” tabiri insanın kurtuluşa ermesinin söz konusu edildiği yerlerde geçmektedir. İnsanın kurtuluşu Yeni Ahit’te Tanrı’nın isteği, Oğul’un görevini yapması ile gerçekleşecektir. Yani İsa’ya “oğulluk” sıfatı insanlığa kurtuluşu getirmesi sebebiyle verilmiştir.

Bu tabir Sinoptik İncillerde üç yerde,¹²⁹ Yuhanna İncil’inde yirmi yerde,¹³⁰ İbranilere Mektup’ta beş yerde¹³¹ geçer ve Tanrı-Baba ile İsa-Oğul arasındaki doğrudan ilişkiyi ifade eder.¹³²

Paulus’un anlayışında ise İsa’nın Tanrı Oğlu olması Onun ezeliğine bağlıdır.¹³³ Cullman, Tanrı Oğlu tabirini İsa’nın “Tanrı vahyi” olması anlayışıyla açıklıyorsa da

¹²⁸ Geleneksel yorum, Kristoloji anlayışı için üç seviye belirlemiştir.

a. Yüksek Kristoloji: İsa’yı Tanrı seviyesine çıkaran anlayış.
b. Aşağı Kristoloji: İsa’yı sadece insanların kralı, normal bir insan olarak gören anlayış.
c. Orta Kristoloji: Yüksek ve Aşağı Kristoloji anlayışlarının arasında kalan İsa için Tanrı ve insan arasında bir konum belirleyen anlayış.

¹²⁹ Matta 11:27; Markos 13:32; Matta 28:19.

¹³⁰ Yuhanna 3:16,17,18; 5:19 iki kez; 5:20,21,22,23 iki kez; 5:25,26; 6:40; 8:35-36; 10:36; 11:4; 14:13; 17:1 iki kez

Ayrıca Yuhanna’nın yorumu olarak dört kez: 3:35; 3:36 iki kez; 20:31

Başkalarının ağzından dört kez: 1:34; 1:49; 11:27; 19:7

Prolog’da bir kez: 1:18.

¹³¹ İbranilere Mektup 1:2,8; 3:6; 5:8; 7:28.

¹³² Bu liste için bkz. F. Moloney , a.g.e., s. 56-57.

¹³³ Gal. M. 4:4; Rom. M. 8:3; II Kor. M. 8:9; Fil. M. 2:6; Kol. M. 1:15; Rom. M. 8:32.

Ridderboss'a göre bu anlayışta ontolojik faktör de söz konusudur.¹³⁴ Yani Tanrı ile İsa arasında ontolojik olarak da bir Babalık-Oğulluk ilişkisi söz konusudur.

Bu tabirin arka planına bakacak olursak "Tanrı'ya ait olma", "Tanrı Oğlu olma" tabirlerinin Eski Ahid'de de bulunduğu görülür. Tanrı'nın "halkı" olarak tanımladığı İsrail, onun "Oğulları", hatta "Oğlu" olarak geçer. Bu anlamda Çıkış 4:22-23 örnek olarak verilebilir: "Ve Firavuna diyeceksin: Rab şöyle diyor: İsrail, oğlum, ilkimdir; ve sana dedim: Oğlumun salıver ki, bana ibadet etsin ...". Bu anlamda bir başka örnek de Mezmurlar 2:7 de geçen "Rab bana dedi: Sen benim oğlumsun" ifadesinde görülebilir.

Burada "Oğlum" tabirinin bir kurtuluş müjdesi olduğu kesindir. Ayrıca bu tabir Yahudilikte hikmetli ve doğru kimseler için de kullanılmıştır. Kumran yazmalarında da kralların "Tanrı Oğlu" olarak anıldığı görülür.

Bu tabirin Yunan ve Helenistik paraleli Hengel'e göre Zeus'un sayısız ilahi, yarı-ilahi ve ilahi olmayan oğullar edinmesindedir; fakat bu hiçbir zaman İsa'da olduğu gibi tek Tanrı'nın tek oğlu şeklinde olmamıştır.¹³⁵

2. İNSANOĞLU

Bu sıfat İsa tarafından kendisi için doğrudan kullandığı tek sıfattır ve Yeni Ahid'de 78 kez geçer.¹³⁶ Pek çok araştırmacıya göre İsa aslında bu terimi Daniel kitabı 7:13'e¹³⁷ dayanarak söylemiştir. Profesör Marcato'ya göre Orta seviyede Kristoloji anlayışına¹³⁸ dahil olan bu terim Sinoptik İncillerde ve Yuhanna'da "Eskatolojik Yargılayıcı", "Yüceltilmiş Kişilik" anlamında ortaya çıkar.

Daniel Kitabı 7:13-14'e dayandırılan bu tabir ilahi Mesih anlayışına vurgu yapar.¹³⁹ İsa yüce bir "İnsanoğlu" olarak Tanrı'dan gelmiş. "Yargılayıcılık" görevini gerçekleştirecek ve yüceltilerek tekrar ilahi âleme dönecektir.¹⁴⁰

¹³⁴ H. Ridderboss, *Paul An Outline Of His Theology*, s. 68-78.

¹³⁵ Bu konu için bkz. M. Hengel, *The Son of God*, s. 24-25.

¹³⁶ J.O. Buswell, "Son of Man", *The Zondervan Pictorial Bible Dictionary*, s. 805.

¹³⁷ "Gece rüyelerinde gördüm, ve işte, insanoğluna benzer biri göklerin bulutları ile geldi...".

¹³⁸ Yukarıda Yüksek -Orta-Aşağı seviyeli Kristoloji anlayışları tanımlanmıştır.

¹³⁹ Markos 14:62; Matta 26:64; Luka 22:69.

¹⁴⁰ Yuhanna 5:27; Markos 8:38; 14:62; Vahiy 1:13; 14:14.

3. MESİH

Yüzyıllarca Romalılar ve Babilliler tarafından baskı ve zulüm gören, sürgün edilen Yahudiler kendilerini kurtaracak ve Yeni Krallığı kuracak bir Mesih beklentisi içindeydiler. Bu Mesih Davut soyundan gelecek ve bir kral olacaktı. Bu beklenti Eski Ahit'te pek çok yerde, Apokaliptik Literatürde ve Kumran Yazmalarında geçmektedir. Gelecek olan Mesih onlara hem dini yönden başkanlık edecek hem de savaşçı bir şahsiyet olacaktı.

İbranice olan Mesih kelimesi Yunancaya "Christos" olarak çevrilmiş ve Paulus ile İsa'nın ikinci adı olarak kullanılmaya başlanmıştır.

"Christos" tabiri aslında Yunanca'da hiçbir zaman insan için kullanılmazdı ve Yahudi olmayan Gentileler için hiçbir anlam ifade etmiyordu. Bu sebeple Christos Yahudilerin anladığı anlamda bir Mesih olarak değil, İsa'nın ikinci adı olarak kullanılmaya başlandı.¹⁴¹

İsa, Mesih olarak adlandırılrsa da, Yahudilerin gelmesini bekledikleri savaşçı bir kral değildi; O, Paulus'un I. Korintoslulara Mektup 15.3'te ortaya koyduğu gibi¹⁴² insanların günahları için acı çekmiş ve çarmıha gerilmiş yeni bir Mesih'tir. İsa çarmıhta öldükten sonra tekrar dirilmiş, bu da Mesihliğine delil olarak kabul edilmiştir. O, öldükten sonra gökyüzünde Tanrı katına yükselirken dünyanın sonunda tekrar yeryüzüne ineceğini ve kendisine inananların kurtuluşa ereceğini söylemiştir.

4. KYRİOS - RAB

Eski Ahid'de Tanrı için kullanılan *Kyrios*-Rab tabiri Yeni Ahid'de pek çok yerde İsa için kullanılmaktadır. Bu tabirin atfedilmesi, İsa'yı insan üstü bir seviyeye yükseltmiştir.¹⁴³ Buna örnek olarak Markos 12:36-7; Luka 19:31; Yuh.13:13-14; Fil. M. 2:11 ve Vahiy 22:20-1 verilebilir.

Erken dönemlerde İsa için kullanılmaya başlayan bu sıfatın Eski Ahid'deki paralellere bakarak Yeni Ahid'de İsa'nın ilahi seviyeye nasıl yükseltildiğini görebiliriz:

¹⁴¹ M. Hengel, *Studies in Early Christology*, s. 384-385.

¹⁴² "... söyle ki Mesih kitaplara göre günahlarımız için ölmüştür ".

¹⁴³ G. O'Collins, *Christology: A Biblical, Historical and Systematical Study of*, s. 139.

Eski Ahid'de

(Tanrı-Kyrios)

Ve vaki olacak ki, her kim Rabbin ismini çağırırsa kurtulacak...

(Yoel 2:32)

Yeni Ahid'de

(İsa-Kyrios)

Her kim Rabbin ismini çağırırsa kurtulacaktır.

(Rom. M. 10:13)

Kendimle and ettim: Her diz önümde çökecek, her dil bana and edecek, diye söz ağzımdan doğrulukla çıktı, ve geri dönmez. Benim için denilecek: Salah ve kudret ancak Rabbedir...

(İşaya 45:23-24)

ta ki İsa'nın isminde bütün göktekiler ve yerdekiler ve yer altındakiler diz çöksün ve Baba Tanrı'nın izzeti için her dil İsa Mesih Rabdir diye ikrar etsin.

(Fil. M. 2:10-11)

Ayrıca Eski Ahid'de ahiret için "Tanrı'nın Günü" tabiri kullanılırken Yeni Ahid'de bu terim İsa için kullanılmıştır:

İşte Rabbin günü geliyor...

(Zekârya 14:1)

... Rab İsa'nın gününde...

(I Kor. M. 5:5)¹⁴⁴**5. KELİME-LOGOS**

Yeni Ahit'te İsa'ya atfedilen sıfatların en önemlilerinden olan Kelime-Logos özellikle Paulus'un Mektupları ve Yuhanna İncili'nde geçmekte ve daha sonraki dönemlerde ortaya çıkacak Logos Doktrinine kaynaklık etmektedir.

Yeni Ahid'de Logos teriminin 331 kez kullanımının¹⁴⁵ yanında, teknik anlamda özellikle Yuhanna İncili'nin giriş kısmında kullanıldığı görülmektedir. Paulus'un Mektupları da Logos Kristolojisi'nin oluşmasında önemli ölçüde etkilidir. Yeni Ahid'de Logos Doktrininin kaynağını oluşturacak Filipililere Mektup 2:6-11, Koloselilere Mektup 1:15-20, Efeslilere Mektup 2:14-16, Timoteus'a Mektup 3:16, İbranilere

¹⁴⁴ Yeni Ahid'de bu konuyla ilgili I Kor. M. 1:8; II Kor. M. 1:14; Fil. M. 1:6; 1:10; 2:16 gösterilebilir.

Mektup 1:3 ve Yuhanna İncili 1:1-18 gibi Hıristiyanlık öncesi metinlerden adapte edildiğine inanılan bölümler mevcuttur.

Yeni Ahid'de sıklıkla kullanılan Kelime-Logos, Kristoloji anlayışının –özellikle de Yuhanna'da- anahtar kelimesidir. İsa'nın şahsı ve ilahiliği üzerinde tartışmalar zamanla bu konuda değişik anlayışlar ortaya çıkarmıştır. "Adoption Kristolojisi" İsa'nın Tanrı tarafından, doğumundan sonra seçilerek, ilahi özelliklerle donatıldığı görüşündedir.¹⁴⁶ "Kenotik Kristoloji" olarak adlandırılan ve İsa'nın ezeliyeti üzerinde duran anlayış Paulus ve İbranilere Mektup'ta görülürken;¹⁴⁷ "Enkarnasyon (Bedenlenme) Kristolojisi" diyebileceğimiz diğer görüş Tanrı'nın İsa'da bedenlenmesi anlayışı üzerine kurulmuştur. Bu en yoğun ve açık olarak Yuhanna İncili ve Yuhanna'nın Birinci Mektubunda ortaya konmaktadır.¹⁴⁸

Paulus, İsa'nın ezeli olduğunu, Tanrılık ile aynı anda beşeriyeti tam olarak taşıdığını Yuhanna ise Tanrı olarak gördüğü Kelime'nin İsa'da bedenlendiğini kabul etmiştir. Bu görüş daha sonra kilisenin belirlediği ana çizgiyi oluşturmuş, Yuhanna İncili'ndeki Logos anlayışı Apostolik Babalar ve Apolojistlerin tartışmalarına ve kilisenin heretik-dinsiz- saydığı pek çok akıma karşı savunma rolü üstlenmiştir.

Ebionizm ve Dosetizm İsa'nın şahsı konusunda kiliseden ilk ayrılan görüşlerdir. Yahudi-Hıristiyan bir cemaat olan Ebionilere göre İsa Tanrı değil, Mesih'tir; ve de Tanrı'nın gerçek varlığı onda mevcut değildir. İsa bakire doğumla doğmamış, Yusuf ile Meryem'den normal yolla doğmuştur. Vaftiz sırasında Kutsal Ruh Ona bir güvercin şeklinde inerek Onu, Yüce Öğretici yapmıştır.¹⁴⁹

Kilise tarafından heretik -sapkın- ilan edilen ve Gnostik anlayışın bir uzantısı olan Dosetisme göre ise İsa'nın beşeri varlığı düşünülemez, çünkü madde ile ilişkiye giremeyen Tanrı, yeryüzüne inerek insanları kurtarmak istemiş, bunu da İsa'nın bedeni yoluyla yapmıştır. Dosetizme göre insan gibi görünen İsa hiçbir zaman insan

¹⁴⁵ T.H. Tobin, "Logos", *The Anchor Bible Dictionary*, s. 351.

¹⁴⁶ Bu anlayışa örnek olarak Resullerin İşleri 2:22;3:13, 19; 5:31; 10:38; Luka 3:22; Rom.M. 1:4 verilebilir.

¹⁴⁷ Bu anlayışa örnek olarak Fil. M. 2:7 verilebilir.

¹⁴⁸ T.E. Pollard, *Johannine Christology and the Early Church*, s. 5.

¹⁴⁹ B. Baş, *Bir Hıristiyan Mezhebi Olarak Aryüsçülük*, s. 24 .

olmamıştır.¹⁵⁰

Apostolik Dönemin Kristoloji anlayışı ise Spirit-Ruh (Tanrı'nın ezeli oğlu olarak anılan ve kendiyle özdeş olan Ruh) üzerinde odaklanmış, Spirit-Ruh "Tanrı'nın Ezeli Oğlu" olarak tanımlanmıştır. İsa Mesih'teki ilahi tabiat Spirit-Ruhtur. Tanrı'nın ezeli oğlu Spirit-Ruh yaratılışı gerçekleştirdikten sonra beşer İsa'nın bedenine girerek onu Mesih yapmıştır.

İkinci yüzyıl Kristoloji anlayışına yön veren Apolojistler Stoa felsefesindeki İçsel-Kuvve halindeki Logos ayırımını kullanmış, düşüncelerini Stoacıların *Logos Spermaticos* anlayışı üzerine şekillendirmişlerdir. Stoacıların bu konudaki görüşlerine daha önce değindiğimiz için burada Hıristiyan Teolojisinin Logos Doktrini konusunda Stoacılardan ilham aldığını, ve bu anlayışı Kristoloji anlayışlarıyla birleştirdiğini söylemekle yetineceğiz.

Önde gelen Apolojistlerden Justin Martyr (ö. 165) pagan filozof ve şairlerin de ilahi vahiy olmaksızın hakikati bilebildiklerini varsaymış ve Tanrı'nın akli ve düşüncesi olarak devamlı tezahür halinde olan ve tüm insanlıkta bulunan *Logos Spermaticos* anlayışını Hıristiyanlığa adapte etmiştir. Justin'e göre Tanrı ve insanları birbirine bağlayan Logos, tarih boyunca Tanrı'ya giden yolu çizmiştir. Yunan filozof ve şairlerin hakikate uygun düşünceleri, Musa şeriatı *Logos Spermaticos*'un tezahürleridir. Tanrısal akıl olan Logos, son olarak İsa'da bedenlenmiş ve son şeklini almıştır.

Paganlarda da Logos tezahür etmekle birlikte Bedenlenmiş Logos olan İsa'ya – Logos'un tarihteki en mükemmel tezahür hali- inananlar onunla tamamen bütünleşmişlerdir¹⁵¹. Böylece Bedenlenmiş Logos-İsa inancı üzerine şekillenen Hıristiyanlığın, tüm dinlerden üstün konuma geçtiğine inanılmıştır.

Justin Martyr'ın beşer İsa'da insani nefsin yerini alan ilahi İsa anlayışı, daha sonraki dönemlerde tartışılıp İznik Konsili'nde kabul edilecek ve özleri aynı iki ayrı şahsiyet formülü ortaya konacaktır.

Justin'in öğrencisi olan Tatian (II.yy), Logos'un Baba'nın iradesi neticesinde südür şeklinde meydana geldiğini söyler. Athenagoras (II.yy) ise Logos'u "Tanrı'nın Oğlu" olarak tanımlamış, ve evlat edinmenin Tanrı'nın "Ezeli Kelamı"nın yeryüzüne

¹⁵⁰ D.J. Bowman , *The Word Made Flesh*, s. 70.

inmesi olduğunu söylemiştir.

Antakyalı Theophilus (ö.186)'a göre ise Tanrı başlangıçta yalnızdı; ve âlemi yaratmak istediğinde aracı ve elçi olarak Logos'u meydana getirdi. Theophilus, Yuhanna İncili Prolog kısmını bu görüşünü desteklemek için kullanmıştır.

Görülüyor ki,, Apolojistler ve Antakyalı Theophilus'a göre Oğul, Baba'ya göre ikinci planda yer almaktadır. İkinci yüzyıl ve üçüncü yüzyılın başlarında hemen tüm Hıristiyan teologları Logos'un Tanrı'dan çıkararak âlemi yarattığını düşünmüşlerdir.

Irenaeus (ö. 200) Apolojistlerden farklı olarak Oğul'un yaratılmasının karşısında yer almış, Oğul ve Baba'nın ilişkilerinin ezeli olduğunu savunmuştur. Her şeyin babası olan Tanrı, Kelamını Logos-İsa olarak ortaya çıkarmıştır. Tanrı'nın Kelamı ve Hikmet, Onun kemalini ortaya koyar. Irenaeus'a göre İsa'da, Tanrı ve insan birleşmiştir.

Irenaeus öğretisini ortaya koyarken Paulus'un İkinci Adem görüşünden etkilenmiş, ve Adem'in günahıyla düşen insanlığın, İkinci Adem olarak görülen Tanrı Kelamı-İsa'nın insanlar arasına inmesiyle kurtuluşa erdiğini düşünmüştür.¹⁵²

İskenderiyeli Clement (ö.200) ve aynı okula dahil olan Origen (ö. 254) "aşkın Tanrı" anlayışını savunmuştur. Tanrı, aşkın olduğu için maddi âlemlerle doğrudan ilişkiye giremez. Bu sebeple kendinden aşağı olan ruhi varlıklar yaratmış, bu varlıklardan biri olan Kelam da maddi âlemi yaratmıştır.

Clement'e göre Logos ilahi dünyadan inerek bedenlenmiştir . Kelime-Logos maddi tutkuların arınmasıyla birlikte, beşeri acıları gerçektir. Bu sebeple o aynı zamanda hem Tanrı, hem de insandır.

Origen'e göre İsa'nın maddi ruhu ile Tanrı Kelamı-Logos, Enkarnasyon-Bedenlenme yoluyla birleşmiş, bu yolla sonsuz ve ezeli olan Logos ile, sınırlı ve sonlu insan tabiatı bir araya gelmiştir. Origen, İsa'daki bu iki ayrı tabiatın kendi özelliklerini koruduğunu savunmuştur.

Bu dönemde "Tanrı Oğlu" Logos-İsa'nın ezeliliği anlayışı Logos'un Baba'yla olan münasebetini gündeme getirmiştir. Bu durumda şu sorudan kaçınılmazdı: "Ezeli olan İsa, Baba'yla özdeş olarak Tanrı mı, yoksa sadece yaratılmış bir varlık mıydı?" Bu soruyu cevaplamaya çabaları iki yönde anlayış geliştirilmesine neden oldu. İsa'nın

¹⁵¹ J. Pépin, "Logos", *ER.*, VI, s. 12.

Tanrılığını savunan birinci anlayışa göre Logos Tanrı'ya verilen bir addan başka bir şey değildir (Modalizm); ve böylece çarmıha gerilen Babanın kendisidir (Patripassianizm). Oğul'un Baba'dan öz olarak ayrı olduğunu savunan ikinci anlayış ise Oğul-İsa'nın Tanrılığını açıkça reddetmekteydi.

İkinci anlayışı savunan ve Hıristiyan dünyasında ilk sapkın mezhep olarak görülen Aryüsçüler'e göre Tanrı'nın özünün bölünmesi diye bir şey olamaz. Bu durumda Oğul-İsa yaratılmıştır. Bu iki farklı anlayış arasındaki çatışmaya İznik Konsilinde (325) ortaya konan Kredo son noktayı koymuştur. Bu kredo şöyledir:

“ Biz kudretli Baba olan ve görünür ve görünmez her şeyi yaratana bir Tanrı'ya Tanrı'nın Oğlu olan, Baba'dan doğan, yegane doğurulmuş, Baba'nın özünden Tanrı'dan Tanrı, ışıktan ışık, gerçek Tanrı'dan gerçek Tanrı, yaratılmamış doğurulmuş, Baba ile aynı özden olan biricik Rab İsa Mesih'e inanırız ki onun vasıtası ile gökyüzündeki ve yeryüzündeki her şey vücut bulmuştur, biz insanların kurtuluşu için aşağı inerek bedenlenmiştir (enkarne olmuş), acı çekmiş, ölmüş ve üçüncü gün yeniden dirilmiştir. Daha sonra gökyüzüne Baba'nın sağına yükselmiştir. Ölülere ve yaşayanları yargılamak üzere dünyanın sonunda yeniden yeryüzüne inecektir. Ve bir Kutsal Ruh'a inanırız.”

Görülmektedir ki, bu dönemdeki tartışma İsa'nın Tanrı ile aynı özden olduğu ve yaratılmamış olduğu anlayışıyla son bulmuştur.

Erken döneme dönecek olursak çalışmamızda, metin eleştirisi ve Logos teriminin diğer anlamları bırakılıp, ezeli, şahıslaşmış ve İsa'da bedenlenmiş Hikmet olması üzerinde durulacağından sırayla:

- Paulus'un Mektupları (özellikle Koloselilere Mektup 1:1-15)
- Yuhanna İncili Giriş kısmı incelenecektir.

Paulus'un Mektupları ve Yuhanna konusunda Fernand Pratt, *The Theology of Saint Paul* adlı eserinde şöyle der:

Yuhanna İncili Prolog'una, Paulus'un Koloseliler'e Mektubu'nda geçen Kristolojik anlayış kadar benzer bir bölüm yoktur. Bu ikisi arasındaki paralellik sadece düşüncelerde değil, aynı zamanda ifade şeklinde de görülür: İsa, ikisinde de ilahi ve maddi yönlerin eşit olarak birleştiği varlık olarak görülmektedir.¹⁵³

¹⁵² D.J. Bowman, a.g.e., s. 71-72.

¹⁵³ F. Prat, *The Theology Of Saint Paul*, II, s. 128.

B. PAULUS'UN HİKMET-LOGOS ANLAYIŞI

1. Paulus'un Genel Olarak Kristoloji Anlayışı

Helenistik kültür ortamında yetişmiş olan Paulus'un dönemin felsefi ve dini anlayışından etkilenmesi kaçınılmazdı. Paulus Hellenistik Yunan dilinde yazmış,ve iletişimini bu kültür aracılığıyla kurmuştur.

Dönemin felsefi ve dini anlayışını büyük ölçüde yansıtan Philo'nun Paulus üzerinde doğrudan etkisinden söz edilmese de Yahudi-İskenderiye felsefesinin Paulus'un Kristoloji anlayışında derin etkileri görülür.¹⁵⁴ Stoacılığın yanı sıra Yeni-Eflatunculuk da dönem ve Philo üzerinde etkiliydi.¹⁵⁵ Bu yeni hareket Hıristiyan Tanrıbiliminin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Wallace ve Williams'ın da dediği gibi

Yeni-Eflatunculuğun Yuhanna İncili'nin başlangıcı gibi metinleri ne dereceye kadar etkilediği sorunu hala tartışma konusu olmaktan çıkmış değildir, fakat ikinci yüzyılda belirgin bir Hıristiyan tanrıbilimi gelişmeye başladığında ,bu kavram ve yöntemlere sıkı sıkıya bağlı olduğu görülmüştür.¹⁵⁶

Henry Chadwick'e göre Philo ve Paulus aynı kaynaklardan beslenmişlerdir.¹⁵⁷ Chadwick eserinde Paulus'un mektuplarının Philo'dan etkilenen bölümlerini genişçe açıklamaktadır.

Philo'ya göre Logos, Tanrı'nın kendi vasıtasıyla âlemi yarattığı ve Musa'da bedenlenmiş ve onu tanrı konumuna yükseltmiş varlıktır. Paulus'un Koloselilere Mektubu'nda ortaya koyduğu İlahi Hikmet anlayışı Philo'daki,âlemin ruhu, ilahi içkinlik olan, âlemdeki varlıkları bir arada tutan Logos kavramının gücüyle eşdeğerdedir.¹⁵⁸

Philo'nun gerçek mabedin ruhta olduğu, sünnetin kalbin sünneti olması gerektiği görüşleri Paulus'unakilere paraleldir.¹⁵⁹ Zaten Philo'nun Yahudilikten çok erken dönem

¹⁵⁴ W.R. Inge, "Logos", *E.R.E.*, VIII, s. 136.

¹⁵⁵ Stoacılık, Eflatunculuk ve Philo'nun görüşlerine daha önce değinmiştik.

¹⁵⁶ R. Wallace & W. Williams ,a.g.e., s. 150.

¹⁵⁷ H. Chadwick,a.g.e., s. 292.

¹⁵⁸H. Chadwick, a.g.e., s. 301,302.

¹⁵⁹ *Sobr.63; V.Mosis II 107-8; Spec. Leg. I 305; Qu. Ex. II 51 vd.* Bu dipnot için bkz. H.Chadwick, a.g.e., s. 147, dip. 2.

Hıristiyanlık- Paulus, Yuhanna ve İbranilere Mektup'un yazarı, ikinci yüzyılda ise Clement ve Origen üzerindeki etkisi barizdir.¹⁶⁰

Yukarıda belirtildiği gibi Paulus Helenistik ortamdan etkilenmiş ve Kristoloji anlayışını bu şekilde ortaya koymuştur. Musa şeriatinden ayrılarak insanlığın günahı için ölüp bu yolla onları kurtaran İsa anlayışını merkez alan, yani İsa'nın ölümü ve dirilişi üzerine odaklanan Paulus'un Kristolojisini birkaç madde halinde şöyle özetleyebiliriz:

- İsa Mesih ile Baba Tanrı aynıdır.
- Ezeli olan İsa, görünmez Tanrı'nın insanlar arasındaki görüntüsü, Tanrı Rahmeti'nin müşahhaslaşmasıdır.
- Bedenlenmeden önce Tanrı tabiatını taşıyan ezeli Oğul-İsa kendi iradesiyle kurtarıcılık görevini kabul ederek ve bedenlenerek Tanrı ismini de hak etmiştir. Burada Eski Ahid'deki Hikmet'in şahıslaşmasına paralel düşünce göze çarpar.

Yaratmada vasıta olan -Eski Ahid'deki Hikmet ile özdeş- İsa Paulus'un Mektupları'nda "Rab-Kyrios-", "kozmetik prensip", "Tanrı Oğlu", "Tanrı'nın görüntüsü", "Eşyada içkin Kutsal Ruh", "yaratmada aracı", "ezeli varlık", "Tüm varlıkların ilk yaratılmışı", "Her şeyin kendinde toplandığı varlık", "son Adem", "Tanrı Sırrı" olarak nitelendirilir.

"Älemdeki her şeyin onunla, onda ve onun için var olduğu"¹⁶¹ Oğul-İsa Yahudilikteki Hikmet, Philo'daki Logos, Yuhanna İncili Prologu'ndaki ezeli Logos ile paraleldir. Prat'a göre Paulus'un Koloselilere Mektubu'nu ne kadar derinlemesine incelersek o ölçüde Prolog ile benzeşen yönler bulabiliriz.¹⁶² Ayrıca Paulus, Korintoslulara 1. Mektubu 1:24'de İsa'yı açıkça Tanrı'nın Hikmeti olarak adlandırmaktadır:

... biz hem Yahudilere hem Yunanlılara Tanrı'nın kudreti ve Hikmeti olan Mesih'i vazederiz.

Araştırmacılar bu bölümün Hikmet Kristoloji anlayışının kaynağı olacağını savunmakla birlikte Paulus'un Hikmeti burada hangi anlamda kullandığı konusunda

¹⁶⁰ H.Chadwick, a.g.e., s. 157.

¹⁶¹ Kol. M. 1:16.

¹⁶² F.Pratt, a.g.e., I, s. 297.

çeşitli görüşler öne sürmüşlerdir. Martin Hengel ve W.D. Davies Paulus'un burada İsa'yı "Yeni Tevrat", yani Tanrı'nın yeni vahyi, olarak gördüğünü savunurken, A.Feuillet İsa'nın şahıslaşmış Hikmetle özdeşleştirildiğini düşünmektedir; James Dunn'a göre ise burada Hikmet "Tanrı'nın Kurtuluş Planı"dır¹⁶³.

Hikmet aslında Paulus'un Mektuplarında pek çok anlamda kullanılmakla birlikte, bizim üzerinde duracağımız İsa'da müşahhaslaşan Hikmet-Kelime olacaktır. Ayrıca Paulus'un vahiyden bahsederken kullandığı "Tanrı Sırrı" kavramı da zaman içinde İsa'da açıklanan Logos-Hikmet-Kelime anlamında kullanılmaya başlanmıştır.

2. Koloselilere Mektup 1:15-20

görünmez Tanrı'nın görüntüsü(1),¹⁶⁴ tüm varlıkların ilk doğanı(3) odur, çünkü göklerde ve yeryüzünde, görünen ve görünmeyen, gerek tahtlar, gerek hakimiyetler gerek riyasetler, gerek hükümetler, bütün şeyler onda(2) yaratıldı; bütün şeyler onun vasıtası ile(2) ve onun için yaratılmıştır; hepsinden evvel(3) olan kendisidir, ve bütün şeyler onda kaimdir(2). Ve bedenini yani kilisenin başı kendisidir, her şeyde faik olan kendisi olsun diye, başlangıç(3) ve ölümlerden ilk doğanı(3) odur. Çünkü bütün doluluğun onda mukim olmasına, ve onun haçının kanı ile sulh etmiş olarak onun vasıtası ile gerek yeryüzünde olan şeyleri, gerek göklerde olan şeyleri, onun vasıtasıyla(2) bütün şeyleri kendisiyle barıştırmaya Baba razı oldu.¹⁶⁵

Bu çalışmada, bu bölümün Paulus öncesi döneme ait olup olmadığı, Hıristiyanlık öncesi bir yazmadan adapte edilip edilmediği, ekleme ya da tashih yapıp yapılmadığı konuları tartışılmayacak, Yuhanna İncili Prolog kısmındaki Kristoloji anlayışına açılan yolda Paulus'un koyduğu en önemli taşlardan biri olan bu kısmın İsa'nın Logos olması anlayışına giden yolda ne derece etkili olduğu gösterilmeye çalışılacaktır¹⁶⁶.

Pollard'a göre Paulus'un Kor.1. M. 1:24¹⁶⁷ ve Kor. 1. M. 8:6'da ortaya koyduğu Hikmet-İsa düşüncesi Yahudilikteki şahıslaşmış Hikmet anlayışıyla paralellliğini açıkça

¹⁶³ D. Edwards, a.g.e., s. 38.

¹⁶⁴ Bu rakamlar aşağıda gelecek olan bölümleri örneklendirmek için kullanılmıştır.

¹⁶⁵ Kol. M. 1:15-20.

¹⁶⁶ Metin hakkında tartışma için bkz. J.C.O'Neill, "The Source of the Christology In Colossians", *NTS* XXVI, s. 87-100.

¹⁶⁷ "...Tanrı kudreti ve Hikmeti olan Mesih..."

gösterir. ¹⁶⁸ Bu bölümde İsa'nın Yahudilikteki Hikmet, Tevrat ve Adem anlayışıyla karşılaştırıldığı ve O'nun bunların gerçek açımlayıcısı olduğunu ispatlama çabası karşımıza çıkar.

a. Logos'un "Tanrı'nın Görüntüsü" Olması

Paulus İsa'yı, "Tanrı'nın Görüntüsü" olarak adlandırmakla Baba'nın Oğulla olan ebedi münasebetini belirtmek istemiştir. Bu da Ridderbos'a göre Tanrı ile aynı olması anlamına gelmektedir.

İsa'nın "Tanrı'nın görüntüsü" olarak adlandırılması Tekvin 1:27'ye doğrudan vurgudur ve Paulus bu tabiri başlıca şu şekilde kullanır:

... Tanrı'nın görüntüsü olan İsa (2. Kor. M. 4:4)
 ... Tanrı'nın şeklinde olan (İsa için) (Fil. M. 2:6)

Mesih'in "Tanrı'nın görüntüsü" olması anlayışı Eski Ahid ve Hikmet Literatüründe de yaygındır:

- *** ve Tanrı dedi: suretimeze, benzeyişimize göre insan yapalım...ve Tanrı insanı kendi suretinde yarattı. (Tekvin 1:26-27)
 *** Tanrı adamı yarattığı günde onu kendi benzeyişinde yaptı. (Tekvin 5:1)
 *** Tanrı insanı kendi ebediyetinin görüntüsü olarak yaratmıştır. (Süleyman'ın Hikmeti 2:23)
 *** (Hikmet) Tanrı'nın iyiliğinin görüntüsüdür. (Süleyman'ın Hikmeti 7:26-27)

"Tanrı'nın görüntüsü" olmakla bir yandan Ondan ayrı, diğer yandan da Onunla aynı olan İsa'nın bu şekilde adlandırılması Paulus'un kendi yaratması değil, Helenistik düşüncenin ortaya koyduğu Paulus'tan önce de yaygın olan bir kullanımdır. ¹⁶⁹ Philo da pek çok yerde "Tanrı'nın görüntüsü" sıfatını Logos için kullanmaktadır. ¹⁷⁰ Şurası kesindir ki, Paulus İsa'yı Tanrı olarak görmüş; Eski Ahid'deki "Rab" tabirini ona vermekle Tanrı ile özde aynı olduğunu vurgulamıştır. ¹⁷¹ Bu anlayış aynı zamanda

¹⁶⁸ T.E. Pollard, "Colossians 1.12-20 : A Reconsideration", *NTS*, XXVII, s. 572-574.

¹⁶⁹ H.Ridderbos, a.g.e., s. 71.

¹⁷⁰ Detaylı liste için bkz. J.B.Lightfoot, *St Paul's Epistles to the Colossians and to Philemon*, s. 144.

¹⁷¹ J. Maleparampil, *The Trinitarian Formulae in St. Paul*, s. 47.

Paulus'un İsa'yı ikinci Adem olarak adlandırmasıyla da doğrudan ilgilidir.¹⁷² İlk Adem insanlığa günahı getirmiş, son Adem olan İsa ise insanlara kurtuluşu getirmiştir.¹⁷³ Fakat Adem "Tanrı'nın görüntüsünde yaratıldığı" halde İsa'nın yaratılmışlığı vurgulanmaz, O "Tanrı'nın görüntüsü"dür. Bu ayırım daha sonra Origen ve Athanasius (ö. 373) tarafından dile getirilecektir.¹⁷⁴ İsa ilahi arketip¹⁷⁵, hayat verici ruh iken Adem fani bir örnektir.¹⁷⁶ Bu anlayış aynı zamanda İsa'nın ezeli olması fikriyle de doğrudan ilişkilidir.

Bu anlayışta Philo'nun arketipler¹⁷⁷ anlayışının doğrudan paralelini bulabiliriz. Philo'ya göre Tanrı-Logos-Maddi Âlem hiyerarşisinde bir sonra gelen öncekinin "görüntüsü", önce gelen ise bir sonrakinin "arketipi" konumundaydı. Bu durumda Logos "Tanrı'nın görüntüsü", maddi âlemin (yani yaratılmışların) arketipi idi.

Fakat Paulus'un İsa'yı "ilk doğan" olarak nitelenmekle onun yaratılmışlığını vurguladığı açık olmadığı gibi bunun aksi de açıkça belirtilmemiştir.¹⁷⁸

Sonuç olarak, Paulus bu anlayışında kimden etkilenmiş olursa olsun bu terimi İsa'ya ilahilik atfetmek için kullandığı kesindir.

b. "Her şeyin Onun Vasıtasıyla Yaratılması" ve "Her şeyin Onda Olması"

... fakat bizim için bir Tanrı, Baba vardır, her şey ondadır, ve biz onun içiniz; ve bir Rab, İsa Mesih vardır, her şey onun vasıtası iledir, ve biz onun vasıtası ileyiz. (1. Kor. M. 8:6)

... çünkü göklerde ve yeryüzünde, görünen ve görünmeyen, gerek tahtlar, gerek hakimiyetler gerek riyasetler, gerek hükümetler, bütün şeyler onda yaratıldı; bütün şeyler onun vasıtası ile ve onun için yaratılmıştır; hepsinden evvel olan kendisidir, ve bütün şeyler onda kaimdir.

¹⁷² 1. Kor. M. 15; Rom. M. 5.

¹⁷³ ... ölüm bir insan (Adem) vasıtasıyla geldi, kurtuluş da bir insan vasıtasıyla olacaktır. Böylece herkes Ademde ölürken Mesihde diriltilecektir. (1. Kor. M. 15:21-22) ... ilk insan Adem yaşayan can oldu, son Adem ise diriltlen ruh oldu. İlk insan topraktır, topraktır; sonuncu ise semavidir. (1.Kor. M.15:45-47)

¹⁷⁴ T.E. Pollard, a.g.e., s. 574.

¹⁷⁵ "İlahi Arketip" anlayışı Maniheizm kökenli olup Tanrı'nın maddi âleme gönderdiği ilahi elçiyi nitelenmek için kullanılır. Manevi âlemden maddi âleme gelen bu ilahi aracı (ilk insan) aslında beden olduğuna inanılan dünyanın "başı" olarak görülüyordu. Bu baş hem vücuda bağlı ve onun bir parçası iken aynı zamanda ondan üstün, onun ruhu idi.

¹⁷⁶ M. Chattuvakulam, *The Efficacy Of The Word Of God According To St. Paul*, s. 51.

¹⁷⁷ Bu konuya "Philo'da Logos-Hikmet anlayışı" adlı bölümde değinmiştik.

(Kol. M. 1:15-17)

... (Tanrı) gerek gökte ve gerek yerde olanları, bütün şeyleri Mesih'te birleştireceğini bize bildirdi. (Efes. M. 1:10)

... eğer bir kimse Mesih'te ise, o yeni bir varlıktır. (2. Kor. M. 5:17)

... böylece herkes Adem'de ölürlen Mesih'te diriltilecektir. (1. Kor. M. 15:22)

Burada ayırt edilmesi gereken nokta “İsa'nın her şeyde olması” değilken “her şeyin İsa'da” olmasıdır. Bu ise Stoacı Logos anlayışından oldukça farklıdır.¹⁷⁹ Stoacı anlayış panteistken Paulus'un burada dikkat çekmeye çalıştığı İsa'nın arketip olmasıdır. Aynı zamanda âlemi yöneten tüm kanunlar, yaratmayı gerçekleştiren sebepler İsa'da birleşir ve onun âlemin yöneticisi olma yönünü vurgular. Tanrı Kelimesi-Logos âlemin yöneticisiyken, İsa'da bedenlenen “Kelime” Kilise'nin başıdır.

Deisman, Paulus'un Helenistik anlayışın etkisiyle, Yunan mistisizminde sıkça görülen “insanların Yüce varlık ile dolarak” onunla aynileşmeleri fikrinden etkilendiğini savunurken Ridderbos'a göre bu kiliseye ve Hıristiyan cemaate denk düşmektedir¹⁸⁰.

Kanaatimizce yukarıda geçen ikinci ve üçüncü örnekler İsa'nın arketip olmasıyla ilgiliyken, son iki örneğin Hıristiyan cemaatiyle ilgili olması daha akla yatkındır. Bu sebeple son iki örneği Logos anlayışıyla ilintilendirmek pek mümkün görünmüyor.

c. “Varlıkların İlki”, “İlk Doğan”, “Başlangıç”, “Ezeli” Olması

... (Tanrı) evvelden bildiği kimseleri Oğlunu sureti üzere ezelden takdir etti, ta ki birçok kardeşler arasında ilk doğan o olsun. (Rom. M. 8:29)

... görünmez Tanrı'nın sureti, tüm varlıkların ilk doğanı odur. (Kol. M. 1:15)

... başlangıç ve ölülerden ilk doğan odur. (Kol. M. 1:18)

*** (Hikmet kendisi için şöyle der:) Tanrı yolunun başlangıcında beni teşkil etti.

(Süleyman'ın Meselleri 8:22)

*** (Hikmet için:) tüm varlıklar arasında ilk yaratılan ...

(Sirak Kitabı 1:4)

Paulus İsa'yı yaratılmış varlıklar arasında , onlardan biri olarak değerlendirmemekte, tüm varlıklardan üstün olarak görmektedir. Paulus'un bir

¹⁷⁸ M. Barth, H. Blanke, *Colossians A New Translation with Introduction and Commentary*, s. 247.

¹⁷⁹ Bkz. F.B. Craddock, “All Things In Him: A Critical Note On Col. I. 15-20”, *NTS*, XII, s. 78-80.

öğrencisi tarafından yazılmış olabileceği düşünülen İbranilere Mektup'ta bu anlayış çarpıcı bir şekilde özetlenmektedir : "İsa dün vardı, bugün var ve gelecekte var olacak"¹⁸¹.

O'Connor'a göre bu anlayış, Süleyman'ın Hikmet Kitabı (7:22-6; 8:6; 9:9) da geçen her şeyden önce varolan Hikmetle paraleldir; çünkü Helenistik bir anlayışa sahip olan Paulus'un bu arka plandan etkilenmemesi imkansızdır.¹⁸² Ayrıca Süleyman'ın Meselleri 8:22'de geçen "başlangıçta yaratılan" Hikmet de Pulus'daki, İsa olan Hikmet anlayışına denk düşmektedir. Burada geçen "başlangıç" sözcüğü Burney'e göre Tekvin 1:1'deki *Be-reşit (başlangıç-ta)*' in de açıklanmasıdır.¹⁸³

Fakat Barth ve Blanke'ye göre burada vurgulanmak istenen İsa'nın ezeliğinden ziyade varlıklar arasındaki üstünlüğüdür; ezellik özelliği ise ikinci derecede önemlidir.¹⁸⁴ Ayrıca, "İlk doğan" kavramı Yahudilikte mevki belirtmek için kullanılan yaygın bir tabirdir.

ç. "Tanrı Sırrı" Olması

... Tanrı sırrını, yani, hikmetin ve bilginin bütün hazineleri kendisinde saklı olan Mesih'i bilmek için...
(Kol. M. 2:2-3)

Paulus'a göre vahiy ve Kurtuluş aynı anlamda kullanılırken, "Tanrı sırrı" olan ve zamandan önce varolan Hikmet, Kurtarıcı olan İsa'da şahıslaşmıştır. Bu gizli Hikmet âlem tarafından bilinmezken Tanrı tarafından biliniyordu. Paulus'un Korintoslular'a 1. Mektubu 2:7'de belirttiği gibi bu gizli Hikmet Tüm zamanlardan önce de vardı ve o maddi olandan gizlenen fakat ilahi olana kendini gösteren Tanrı'nın eş zamanlı yardımcısı, âlemden gizli olan Hikmet, İsa'da bedenlenmiş kurtuluş planıdır.¹⁸⁵

Korintoslulara 1. Mektup 2:6-10, Romalılara Mektup 16:25-27'de de görüldüğü gibi âlemde gizli ve her şeyden önce var olan Hikmet zaman içinde kendini İsa olarak açıklamış, ve tarihi bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmıştır. İsa'da açıklanan bu sır

¹⁸⁰ H. Ridderbos , a.g.e., s. 59.

¹⁸¹ İbran. M.13:8.

¹⁸² J.M. O'Connor, *Paul A Critical Life*, s. 242.

¹⁸³ M. Barth ve H. Blanke , a.g.e., s. 238.

¹⁸⁴ M. Barth ve H. Blanke, a.g.e., s. 248.

¹⁸⁵ Kor. 1. M., 2:6-10 .

sadece İsrailoğullarına değil aynı zamanda Gentilelere de ulaşarak evrenselleşmiştir.

Paulus'un, açıklanan "Tanrı sırrı" anlayışı Koloselilere M. 1:25-28 ve Efesoslulara M. 1:9-10 da en kapsamlı açıklamasını bulur. Efesoslulara M. 3:2-11 de bu anlayışa paraleldir.

Görülüyor ki, ezeli olan "Tanrı sırrı" yaratmadan önce de Tanrı'nın zihninde bulunuyordu ve bedenlenmeden önce yaratmada rol almıştır. Bu sır Tanrı tarafından sadece peygamberlere bildirilmiş ve zaman içinde İsa'da açıklanmıştır. Paulus "Tanrı sırrı" kavramını dört derecede ele almıştır:

- Tanrı'nın gizli ve zamandan önce var olan planı
- bu planın İsa'da maddileşmesi
- bu planın Havarilere ve peygamberlere açıklanması
- bu planın Kilise yoluyla insanlığa bildirilmesi

Paulus'un "Tanrı Sırrı" olarak nitelediği İsa, bir mitoloji kahramanı değil, yaşamış, ölmüş ve tekrar dirilmiş¹⁸⁶ ve böylece "Tanrı Oğlu" sıfatını hak etmiştir.¹⁸⁷ İsa, Tanrı'nın gücünü doğrudan almış ve bu yolla yeniden dirilmiştir; ve kendindeki bu güçle insanları kurtuluşa ulaştıracaktır.

Tanrı'nın gücü olan "Tanrı'nın Kelimesi" İsa'da bedenlenmiştir. Böylece Yahudi inanışında Tevrat olarak şahıslaşan Tanrı sözü- Hikmet, Paulus'ta yerini İsa olarak almıştır.

Sonuç olarak denebilir ki, İsa ölümlerden Tanrı'nın gücüyle yükselmiş, böylece kendisi Tanrı'nın gücü olmuştur.

d. Tanrı Kelimesi Logos-İsa'nın bedenlenmesi

... bedene göre Davud zürriyetinden doğmuş (İsa).	(Rom. M. 1:3)
... bedene göre Mesih onlardandır.	(Rom. M. 9:5)
... O (İsa), bedende açıldı.	(1.Tim. M. 3:16)

Paulus'un bu bölümlerde vurguladığı semavi ve Logos olan İsa'nın aynı derecede insani de olduğudur. Yani Tanrı kelamı-Logos İsa'da bedenlenerek insanlar arasında

¹⁸⁶ 1. Kor. M. 15:3.

sakin olmuştur.

Delling'e göre Paulus, İsa'nın bedenlendiğini söylemekle onun ezeliğine vurgu yapmaktadır.¹⁸⁸

e. Sonuç

Paulus'un Hikmet Kristolojisi, daha sonra Yuhanna İncili Prolog'unda açıkça ortaya konacak İsa'nın bedenlenmiş Logos olduğu anlayışına başlangıç olacaktır. Görüldüğü gibi, Paulus'un Kristoloji anlayışının oluşmasında Hikmet Literatürü ve kendi gibi Helenistik ortamda yetişmiş olan Philo'nun etkisi büyüktür. Paulus'un iyi eğitim görmüş bir Ferisi olarak bu arka plandan etkilenmesi doğaldır.

Paulus'un İsa'yı şahıslaşmış Hikmet olarak gördüğü kesin olmasına rağmen Dunn'a göre bu noktada İsa'nın ilahi bir varlık olarak düşünülüp düşünülmediği açık değildir. Dunn Paulus'un düşüncesinin Teslis anlayışına doğru kaydığını düşünmektedir.¹⁸⁹

Paulus'a göre Hikmet, sadece Tanrı'nın yanında yaratmada görev almış, ezeli, "Tanrı'nın görüntüsü" olan varlık değil, aynı zamanda İsa'da açılanana Tanrı'nın insanlığı kurtarma fiilidir. Hatta bu anlayışta yaratmadan ziyade kurtarma ön plandadır. Bu konuda Paulus'un I Kor. M. 1:21'de belirttiği gibi Tanrı insanlığı Hikmetiyle değil, Hikmet olan İsa'nın insanlar için haça gerilmesi suretiyle kurtardığı anlayışı üzerinde durmuştur.

Özetleyecek olursak, Paulus Yahudilikteki ve Philo'daki Hikmet görüşünü İsa'ya adapte ederken Kristolojisinde İsa'nın insanlığın günahı için haça gerilmesini ön plana çıkarmış, daha sonra Yuhanna'nın gelerek, bedenlenmiş Logos ve daha sonraki dönemde sistemleştirilecek Teslis anlayışı oluşturmasına zemin hazırlamıştır.

Paulus Eski Ahid'deki Hikmet anlayışında görülen ezellik fikrini İsa için düşünmek suretiyle Yuhanna'nın Logos anlayışına giden yolda önemli bir adım atmıştır. Bu konuda denebilir ki, Yuhanna Logos anlayışını Paulus'un ezeli (pre-existent) Hikmet görüşü üzerine şekillendirmiştir.

¹⁸⁷ Rom M. 1:3-4.

¹⁸⁸ H. Ridderbos, a.g.e., s. 68, dip. 77.

¹⁸⁹ D. Edwards, a.g.e., s. 38-39.

C. LUKA VE MATT'A'DA LOGOS-HİKMET ANLAYIŞI¹⁹⁰

Tezimizde, genel olarak Sinoptik İncillerin Hikmet anlayışı İsa'nın bedenlenmiş Logos olmasına giden süreçte Paulus, Philo ve Hikmet Literatürü kadar doğrudan etkili olmadığı için bu konu üzerinde kısaca durulacaktır.

İsa Luka'ya göre çocukken Hikmet'le dolu olarak büyümüş,¹⁹¹ Matt'a'ya göre ise Süleyman'dan daha büyük bir Hikmet öğreticisi olmuştur.¹⁹² Luka İncili'nde Hikmet'in İsa ile temel olarak dört yerde bağlantılı olarak kullanıldığı görülür:

... (İsa diyor:) ve Hikmet bütün kendi oğulları tarafından tasdik olundu. (Luka 7:35)

... (İsa diyor:) Tanrı'nın hikmeti şöyle dedi: ben onlara peygamberler ve resuller göndereceğim. (Luka 11:49)

Burada İsa'nın, Tanrı'yı Hikmet, kendini de Onun gönderdiği peygamberlerden biri olarak gördüğü açıktır.

Fakat bu konuda Matt'a'nın anlayışı farklıdır. Örneğin Matt'a, Luka 7:35'e paralel olabilecek bölümdeki "oğullar" sözcüğünü "işler" ile değiştirmiştir:

... (İsa diyor:) ve Hikmet bütün kendi işleri tarafından tasdik olundu. (Matt'a 11:19)

Bu konuda diğer bir örnek de Matt'a'nın Luka 11:49'a denk düşen bölümdeki "Tanrı'nın Hikmeti" tabirini "ben" olarak değiştirmesidir:

... (İsa diyor:) ben onlara peygamberler, hikmetli adamlar ve yazıcılar göndereceğim. (Matt'a 23:34)

Bu örneklerden de anlaşılacağı gibi Luka, İsa'yı Hikmet'in bir peygamberi olarak görürken, Matt'a Hikmetle özdeşleştirmiş ve bedenlenmiş Hikmet olarak algılamıştır. Bu değişim İsa'nın Matt'a'da sadece Hikmet öğreticisi bir peygamber olarak görülmediğini Paulus'un anlayışına yakın bir Hikmet anlayışına kayıldığını göstermektedir. Genel kabul gören anlayışa göre Luka ve Matt'a aynı kaynaktan yararlanmışlar, bu kaynağa göre de İsa Hikmetin temsilcisi olarak görülmüştür. Bu da Matt'a'nın aynı kaynağı

¹⁹⁰ Bu konuda bkz.D.Edwards, a.g.e., s. 39-42.

¹⁹¹ Luka 2:40-52.

¹⁹² Matt'a 12:42.

kendine göre yorumladığı anlamına gelmektedir.

Bu konuyu Edwards'ın kitabında Suggs şöyle özetler:

Matta Hikmet temasını kendine göre yorumlamıştır. Bu dönemde İsa'yı Hikmet'in temsilcisi olarak görme anlayışı yaygınken Matta, İsa'yı Hikmet'le özdeşleştirmiştir. Matta'ya göre İsa, Hikmet'in çocuğu değil, bedenlenmiş Hikmet'in ta kendisidir. Aynı zamanda O, Sophia tarafından gönderilmiş bir peygamber değil, peygamberleri, Hikmetli insanları ve yazıcıları gönderendir. Şeriat'le karşılaştırıldığında ise Tevrat'm şahıslaşmış hali olarak görülmektedir.¹⁹³

Fakat bu konuda pek çokları Hikmet'in şahıslaşması anlayışını Yuhanna'ya saklayacak, Matta'daki bu anlayışa ihtiyatla yaklaşacaklardır.

Ayrıca Matta'da olup Luka'da olmayan, zikredeceğimiz aşağıdaki bölümde Sirak Kitabı'ndaki Hikmet'in özellikleri görülür:

... Ey bütün yorgunlar ve yükleri ağır olanlar, bana gelin, ben size rahat veririm. Boyunduruğumu takınun, ve benden öğrenin; çünkü ben halim ve alçak gönüllüyüm; ve ruhlarmıza huzur bulursunuz çünkü boyunduruğum kolay ve yüküm hafiftir. (Matta 11:28-30)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YUHANNA'DA LOGOS ANLAYIŞI

Logos teriminin Yeni Ahid'de en çarpıcı olarak geçtiği yer Prolog, yani Yuhanna İncili giriş kısmı 1:1-18 olduğu için Logos düşüncesinin erken dönem Hıristiyan teolojisinde sistemli ilk kullanımı olarak bu bölüm gösterilmektedir. Yuhanna aslında bir Logos Doktrini ortaya koymamış, bu anlayışın temellerini atmıştır; çünkü daha önce Paulus ezeli Hikmet düşüncesiyle bu anlayışın Hıristiyan inancında başlangıcını oluşturmuştur. Belirttiğimiz gibi Yuhanna'yı asıl ilgilendiren Logos düşüncesi değil İsa'ya imandı. Bunun gelişmesi için ikincil önemi de olsa Logos anlayışı kaçınılmazdı, çünkü İsa Tanrı Kelimesi-Logos olarak insanlar arasında sakın olacaktır.

Logos anlayışına geçmeden önce konunun sınırlarını çizebilmek için Yuhanna'nın Kristoloji anlayışına kısaca değinmek gerekiyor. Bir doktrin olarak niteleyebileceğimiz daha önce bahsi geçen "Yüksek seviyeli Kristoloji" anlayışına bağlı olarak Yuhanna ve cemaatinin İsa üzerine düşüncelerini kısaca şöyle sıralayabiliriz:

- İsa, Tanrı'nın "yaratıcı" ve "yargılayıcı" iki önemli gücüne sahip olduğu için Tanrı'ya eşittir.
- Bu güçlerine dayanarak onun için "Tanrı" ve "Efendi" tabirlerini kullanmak yerinde olur.
- İsa Eski Ahid'deki Tanrı'ya atfedilen "*Ben-ego eimi*" tabirini kendi için kullanmakla Onunla aynı olduğunu vurgulamıştır.¹⁹⁴
- İsa'nın Tanrı nezdinde (1:1-2), Tanrı'nın kucığında (1:18) olmakla ilahi bir varlık

¹⁹³ D. Edwards, a.g.e., s. 40.

¹⁹⁴ Eski Ahid Çıkış 3:14'de, Tanrı bu zamiri kendisi için kullanmıştır: "ve Tanrı Musa'ya dedi: Ben, Ben olanım." Bu tabirin Yeni Ahid'de İsa için paralelini Yuh. 8:24,28,58; 13:19 vd.

olduğu vurgulanmaktadır.¹⁹⁵

Yuhanna İncili genel olarak Tanrı'nın bedenlenip ete kemiğe bürünen Kelimesi-İsa'ya iman üzerine kurulu da olsa İncil'in tashihine bağlı olarak Kristoloji anlayışında değişme görülür .

İncil'in Yuhanna tarafından yazıldığı kabul görmekte birlikte en az sekiz kişi tarafından değişik zamanlarda tashihe uğradığı düşünülmektedir. Profesör Marcato'ya göre bu tashihlerin sonuncusu MS.100-110 arasında yapılmıştır.¹⁹⁶ Boismard ise bu tashih aşamasını dört bölüme ayırarak Kristoloji anlayışının bu dönemlerde nasıl ortaya konduğunu göstermeye çalışır.¹⁹⁷

Bu bölümde, genel olarak Logos anlayışının arka planı ve Yuhanna'daki bu kavram ele alınacağından Yuhanna İncili'nin ne zaman, kim-ya da kimler- tarafından yazıldığı, hangi bölümlerinin tashih gördüğü ya da sonradan eklendiği problemleri bir yana bırakılacaktır. Bu plan çerçevesinde Prolog kısmının Logos anlayışı ele alınacak ve konunun arka planı da göz önünde tutularak detaylıca incelenecektir.

Yuhanna'da Logos genelde şu anlamlarda kullanılmıştır:

1. Logoi şeklindeki çoğul kullanım İsa ve diğerleri tarafından sarf edilen "kelimeler"
2. Logos kelimesinin tekil kullanımı "söz", "açıklama", "konuşma"
3. İsa'nın Havarilere ve tüm insanlığa söyledikleri, "getirdiği mesaj", uyulması gereken "emir", "vahiy". Şurası açıktır ki, Yuhanna'ya göre İsa'nın sarf ettiği sözler, âleme getirdiği mesaj ilahi bir güç ve kendini insanlara vermesinde bir araçtır.¹⁹⁸
4. "Tanrı'nın sözü", "Tanrı'nın insanlara kendini açıklaması"

Burada ilahi Logos sadece sarf edilen sözler anlamında değil, âlemdeki ilahi hakikatin düşüncesi anlamındadır. Bu hakikat ise söz yoluyla insanlara ulaştırılacaktır. Bu yol genel Kitab-ı Mukaddes anlayışı çerçevesinde, Tanrı ile âlem arasındaki mesafeyi korumaktadır. Prolog kısmı hariç İncil'in hiçbir yerinde İsa'nın işte bu ilahi Logos olduğu geçmez. İsa, Baba'nın ona verdiği Logos'u insanlara getirir. Fakat

¹⁹⁵ J.H. Neyrey, " 'My Lord and my God': The Divinity of Jesus in John's Gospel", *Society of Biblical Literature Seminar Papers Series*, s. 170.

¹⁹⁶ G. Marcato, *The Johannine Writings*, ders notları, yıl 2000.

¹⁹⁷ M.E. Boismard, *Moses or Jesus- An Essay in Johannine Christology*, s. 127-133.

¹⁹⁸ C.H. Dodd, a.g.e., s. 266.

Prolog kısmında bu ortadan kalkmış, İsa Logos olmuştur. Logos burada kozmolojik bağlamda kullanılmış ve Tanrı'nın Oğlu olan İsa'da bu Logos bedenlenmiştir.

Prolog Kısmının Logos anlayışına geçmeden önce Yuhanna İncili genelindeki Hikmet Literatüründeki Hikmet-Logos anlayışına paralel bölümleri şöyle sıralayabiliriz¹⁹⁹:

Yuhanna İncili

İsa'nın dinleyenlerine birinci tekil şahıs "ben" diye seslenmesi

İsa'nın "Tanrı Oğlu" olarak insanların arasına inmesi
(Yuh. 1:14;3:31;4:38;16:28)

İsa sokaklarda insanlara mesajını iletmiştir
(Yuh. 1:36-38,43; 5:14; 7:28,37; 9:35; 12:44)

İsa çocuklarım dediği havarileri bilgilendirmiştir
(Yuh. 13:33)

Hikmet Literatürü

Hikmet'in uzun konuşmalarda "ben" zamirini kullanması
(Süleyman'ın Meselleri 8:3-36)
(Sirak Kitabı 24)

Hikmet'in insanlar arasında sakin olması
(Süleyman'ın Meselleri 8:31)
(Sirak Kitabı 24:8)
(Baruh 3:37)
(Süleyman'ın Hikmeti 9:10)

Hikmet sokaklarda dolaşarak insanları kendine davet etmiştir
(Süleyman'ın Meselleri 1:20-21, 8:1-4)
(Süleyman'ın Hikmeti 6:16)

Hikmet çocuklarım dediği havarileri bilgilendirmiştir
(Süleyman'ın Meselleri 8:32-33)
(Süleyman'ın Hikmeti 6:17-19)

¹⁹⁹ bu liste için bkz.D. Edwards, a.g.e., s. 42-43

İsa insanları “hayat ekmeği” olan
kendinden yemeğe çağırıyor
(Yuh. 6:35; 6:51)

Hikmet insanları ekmeğinden yemeğe
davet ediyor
(Süleyman’ın Hikmeti 9:5)
(Sirak Kitabı 24:19-21)

Yuhanna İncili’nin en Helenistik İncil olduğu görüşü Ölüdeniz Yazmalarının bulunmasıyla silinmiş; çünkü Yahudi-Kudüs kökenli bu yazmaların Yuhanna İnciliyle pek çok paralellik gösterdiği görülmüştür. Pek çok araştırmacıya göre buradaki Logos kavramının kökenini daha çok Eski Ahid’deki *debarYahve*²⁰⁰-Tanrı sözü-de aramak gerekir.²⁰¹Bunun yanı sıra bu kısımda Yine Eski Ahid kavramları olan *Hikmet ve memra* terimlerinin, Philo’nun Hikmet-Logos anlayışının ve Gnostik Logos anlayışının Yuhanna’daki İsa’nın bedenlenmiş Kelime-Logos olmasına giden yolda ne dereceye kadar etkili olduğu irdelenmeye çalışılacaktır.

Bu konuda başlıca üç anlayış görülmektedir : Bultmann, Prolog’un Vaftizci Yahya için oluşturulmuş Kurtarıcı mitinden adapte edildiğini savunurken, C. H. Dodd’un başını çektiği pek çok araştırmacı Prolog’un oluşturulmasında en büyük etkenin Yahudi kökenli Hikmet anlayışı olduğunu savunmaktadır. Bu durumda Helenistik anlayıştan büyük ölçüde etkilenen Philo’nun Logos düşüncesi de önemli rol oynamaktadır. Brown ve Haenchen’in düşüncesi ise Prolog’un Yuhanna *Cemaati* tarafından meydana getirildiğidir. Tabi bu durumda bu kısmın pek çok tashih aşamasından geçtiği unutulmamalıdır.

A. Prolog ve Yahudilik’te Hikmet Anlayışı

Raymond Brown, Prolog’daki Logos anlayışının Eski Ahid’deki Sophia-Hikmet düşüncesinden kaynaklandığını söylerken, Sophia-Hikmet’in başlangıçta Tanrı ile beraber, yaratmada vasıta ve âlemin ışığı olmasına, ilahi ışığı yansıtmasına, insanlar arasında meskun olmasına dikkat çekiyor olsa gerekir. Fakat , Prolog’daki Logos

²⁰⁰ Eski Ahid’de *DebarYahve* olarak geçen “Kelime” Tanrı’nın sözü, vahyi anlamlarındadır ve pek çok kez Tevrat ile özdeş olarak kullanılmıştır.

²⁰¹ T.E. Pollard , a.g.e., s. 8.

dönemin Teslis anlayışıyla doğrudan ilgilidir.

Burada dikkat çeken bir başka nokta da Prolog'daki Logos-Kelime'nin neden Sophia-Hikmet olarak karşılanmadığıdır. Bu soruyu araştırmacılar şöyle yanıtlamaktadır: "Sophia-Hikmet" dişil isimler olduğu için İsa'nın cinsiyetine uygun değildi, oysa Logos-Kelime erildir. Bu durum sadece Prolog için değil, Yeni Ahid genelinde geçerlidir."²⁰²

Prolog ve Yahudilikteki Hikmet anlayışı arasındaki paralellikleri şöyle sıralayabiliriz:

Prolog

Başlangıçta Logos vardı

(1:1)

ve Logos Tanrı ileydi

(1:1)

Yahudilikte Hikmet kavramı

Rab yolunun başlangıcında

Kadim işlerinden evvel

Beni teşkil etti

(Süleyman'ın Meselleri 8:22)

Tanrı başlangıçta beni yarattı

Ve ben ebediyete kadar varlığımı sürdüreceğim

(Sirak Kitabı 24:9)

(Tanrı)âlemi yarattığında ben oradaydım

(Süleyman'ın Meselleri 8:27)

ve yapıcı olarak Onun yanında idim

(Süleyman'ın Meselleri 8:30)

(Tanrı'ya) Hikmet sizinledir,

senin yaptıklarını bilen ve sen âlemi

yarattığında zaten var olan

(Süleyman'ın Hikmeti 9:9)

---

²⁰² D.Edwards, a.g.e., s. 37.

Her şey Onun vasıtasıyla yaratıldı
(1:3)

Hikmet, her şeyin meydana
getiricisi bana öğretti
(Süleyman'ın Hikmeti 7:22)
(Tanrı'ya) Hikmet seninledir,
senin yaptıklarını bilen ve sen
âlemi yarattığında zaten var olan
(Süleyman'ın Hikmeti 9:9)

ve hayat Onunla başladı
(1:3-4)

(Hikmet der ki:) beni bulan hayat
bulur
(Süleyman'ın Meselleri 8:35)

Onun (Hikmet) sayesinde ebediyet
bulacağım
(Süleyman'ın Hikmeti 8:13)

ve ışık insanın idi
(1:4)

Hikmet parlaktır ve hiç sönmez
(Süleyman'ın Hikmeti 6:12)
O (Hikmet) sonsuz ışığın vahyidir,
Tanrı'nın işinin lekesiz aynası,
Onun iyiliğinin görüntüsüdür.
(Süleyman'ın Hikmeti 8:26)

Işık Karanlıkta parlamaktadır,
ve karanlık onu yenemez
(1:5)

Işıkla karşılaştırıldığında Hikmet
üstün gelir, ışığın yerini karanlık
alır fakat kötülük Hikmeti
yenemez
(Süleyman'ın Hikmeti 7:29-30)

O âlemde idi

(Hikmet diyor ki:) yapıcı olarak

(1:10)

Onun yanında idim;ve her gün
 Onun sevinciydim
 her vakit Onun önünde sevinirdim
 Meskun olan dünyasında
 sevinirdim
 Ve sevencim ademoğulları ileydi
 (Süleyman'ın Meselleri 8:30-31)
 O (Hikmet)âlemin bir ucundan
 Öbür ucuna dolanır
 (Süleyman'ın Hikmeti 8: 1)

Fakat âlem ondan habersiz idi

(1:10)

Hiç kimse Ona (Hikmet'e)giden
 yolu bilmez
 (Baruh Kitabı 3:31)

ve o kendininkilere geldi

(1:11)

ve her şeyin yaratıcısı bana,
 Yakupla kalarak
 Kudüs'e yerleşmemi söyledi
 (Sirak Kitabı 24:10)

Daha sonra Hikmet yeryüzünde
 görüldü

Ve ademoğulları arasında yaşadı
 (Baruh Kitabı 3:37)

ve kendininkiler onu kabul etmedi

(1:11)

Sen (İsrail)Hikmet'i terk ettin
 (Baruh Kitabı3:12)²⁰³

Fakat onu kabul edenlerin hepsine

Ve onun ismine iman edenlere

O (Hikmet) tek olduğu halde her şeyi
 yapabilir kendinden bir şey vermeden

²⁰³ Ayrıca bkz. Süleyman'ın Meselleri 1:20-30.

ve Kelime bedenlendi
ve aramızda sakin oldu
(1:14)

ve her şeyin yaratıcısı bana bir yere
yerleşmemi emretti
(Sirak Kitabı 24:8)

daha sonra O (Hikmet) yeryüzünde
belirdi ve ademoğlu arasında yaşadı
(Baruh Kitabı 3:38)²⁰⁴

Görülüyor ki, Prolog'daki Kelime-Logos ve Hikmet Literatüründe geçen şahıslaşmış Hikmet başlangıçta Tanrı ile beraberdir; ikisi de âlemin yaratılması işinde Tanrı'ya katılmış, ademoğulları arasında kendilerine bir yer aramış, ve orada yerleşmişlerdir.

Dikkat çeken bir diğer nokta da bu paralelliğin sadece kavramsal değil aynı zamanda üslup olarak da kendini göstermesidir.

B. Prolog ve Philo²⁰⁵

Şu bir gerçek ki, Philo'nun Yahudiliği Gentilelere vazetmeye çalışması kadar Yuhanna da dönemin açık fikirli Helenistik Yahudilerine ulaşmayı amaçlamıştır. Fakat Philo'nun alegorik yorum anlayışının sırf bu amaç için olduğunu düşünmek yanlıştır. Yuhanna İncili'nde de pek nadir alegori vardır; fakat iki yazar arasındaki yakınlık daha çok sembolizm anlayışlarındadır ve Dodd'a göre sembolizm ile alegori birbirinden

²⁰⁴ Bu liste için bakınız T.H. Tobin, "Logos", *The Anchor Bible Dictionary*, IV, s. 353,354.

ve ayrıca yine bu konu için bakınız C.H. Dodd, *The Interpretation of the Fourth Gospel*, s. 274,275.

²⁰⁵ Philo'nun Logos anla yışına önceki bölümlerde değinildiği için bu kısımda sadece Prolog'un Logos anlayışına paralel kısımlara değinilecektir.

ayrılmalıdır.²⁰⁶ Philo da Yuhanna da ışık, hayat veren kaynak ve çoban sembollerini aynı anlama gelecek şekilde kullanmışlardır.²⁰⁷

Zaten, yukarıda da belirtildiği gibi, Philo'nun Yahudilikten çok erken dönem Hıristiyanlık- Paulus, Yuhanna ve İbranilere Mektup'un yazarı, ikinci yüzyılda ise Clement ve Origen üzerindeki etkisi barizdir.²⁰⁸ Philo ve Yuhanna'nın en göze çarpan ortak özellikleri ise ikisinin de Logos kavramını Yahudilikteki Hikmet anlayışına denk düşecek şekilde kullanmalarındır. Bu benzerlikler şöyledir:²⁰⁹

<u>Prolog</u>	<u>Philo</u>	
1:1-2	<i>Op.</i> 17.24	Yaratılıştan önce de Logos'un Tanrı ile beraber olması
1:1	<i>Somn.</i> 1.228-30	Tanrı ve Logos ilişkisi
1:1-2	<i>Conf.</i> 146	Logos'un Tekvin 1:1 deki "başlangıç" <i>arke</i> ile bağdaştırılması
1:3	<i>Cher.</i> 127	Logos'un âlemi yaratmada vasıta olması
1:8-9	<i>Somn.</i> 1.75 <i>Op.</i> 33 <i>Conf.</i> 60-63	Logos'un ışıkla bağdaştırılması
1:12	<i>Conf.</i> 145-146	Logos'un Tanrı'nın oğulları olması

²⁰⁶ C.H. Dodd, a.g.e, s. 55.

²⁰⁷ "Işık" sembolü için *Somn.* I.75 ve Yuh. 8:12-14 vd.; "hayat veren kaynak" sembolü için *Somn.* II.245 ve Yuh. 4:10,14; "çoban" sembolü için *Agr.* 50-3 ve Yuh. 10:1-18 vd. örnek olarak verilebilir.

²⁰⁸ H. Chadwick, a.g.e., s. 157, dip. 3.

²⁰⁹ Bu liste için bkz. T.H. Tobin, "Logos", *The Anchor Bible Dictionary*, IV, s.354 ve C.H. Dodd, a.g.e., s. 276- 277.

Yuhanna İncili'nin Logos anlayışının arka planında Helenistik düşüncenin, özellikle de Philo'nun etkisi olduğu, düşünce ve kavramların paralellik gösterdiği açıktır; yani kullanılan kavramlar aynıdır fakat içerik oldukça farklıdır. Yuhanna'daki Logos bedenlenmiş, yeryüzünde yaşayıp insan gibi ölmüştür. Philo'daki Logos bazı benzetmeler dışında tarihi bir şahsiyet değilken İncil, Logos'u İsa ile aynileştirerek insanlarla ve Tanrı ile ilişki içinde olan tamamen tarihi bir kişilik şekline sokmuştur. İncil'deki Kristoloji, erken dönem Hıristiyanlığın ezeli ve bedenlenmiş Logos-İsa anlayışı üzerinde şekillenmiştir.

Sonuç olarak denebilir ki, Philo'nun dini anlayışında bulunduğu halde, felsefi anlayışında tamamen ortaya koyamadığı iman, sevgi, Hıristiyan inancında Logos'un İsa'nın şahsında bedenlenmesiyle somutlaşmıştır. Philo'daki Logos, sevginin ve imanın objesi değilken, İsa-Logos hem seven hem de sevilen varlıktır. Onu sevmek ve Ona iman etmek suretiyle sonsuzluğa ulaşılır.²¹⁰

C. Prolog ve Rabbinik Yahudilikte Tevrat anlayışı

İbranicede Tanrı sözü anlamına gelen *debarYahve* pek çok yerde Tevratla özdeş olarak kullanılmıştır. Tanrı Sözü sadece basit anlamda söz değil, Tanrı'da var olan düşünce, hakikat anlamındadır. Tanrı Sözü –Kelime Tanrı'dan çıkmadan önce de bulunuyordu fakat yaratılışla Tanrı'dan âleme yayıldı. Yani “Tanrı sözü” fiiliyat halindeki Tanrı anlamındadır.

Rabbinik Yahudilikte Tevrat'ın Hikmetle özdeşleştirildiği görülür. Buna en çarpıcı örnek olarak Sirak Kitabı 24:23 de Hikmet'in “En Ulu'nun Ahdinin Kitabı” olarak geçmesi gösterilebilir.

Talmud ve Midraş'ta Tevrat, Tanrı'nın ezeli düşüncesinin zaman içerisinde müşahhaslaşması olarak görülmektedir. Dodd'a göre Yuhanna'nın bu anlayıştan habersiz olmasına imkan yoktur.²¹¹ Yine Dodd aynı eserinde Prolog ve Tevrat hakkındaki Rabbinik görüşün paralellliğini şöyle sıralamaktadır:

²¹⁰ C.H. Dodd, a.g.e., s. 73.

²¹¹ C.H. Dodd, a.g.e., s. 85.

Prolog**Rabbînik Tevrat Anlayışı**

Logos'un ezeli olması

Pesahim 54a Bar.: "Âlemden önce yedi şey yaratıldı:
Tevrat, Tövbe, Cennet, Cehennem, Yüce Taht,
Mabed ve Mesih'in Adı."²¹²

Gen. R. 1(4): "Âlemin yaratılışını altı şey önceler: bunlardan bazıları halihazırda yaratılmış, bazıları da daha sonra yaratılmak üzere Tanrı'nın düşüncesine girmişlerdi. Tevrat ve Yüce Taht yaratılmış; Atalar, İsrail, Mabed ve Mesih'in Adı yaratılmak üzere Tanrı'nın Zihnine girmişti."

Logos Tanrı ileydi

Abot R. Nathan 31(8b):Galile'den R. Eliezer ben Jose (c.M.S. 150) diyor ki:"Âlemin yaratılmasından evvel Tevrat yazılmış, Tanrı'nın kucağında durmakta, yardımcı melekler şarkı söylemekteydi."²¹³

Midr. Mezmurlar xc.3(ilk yaratılan yedi şey sıralandıktan sonra): "Tevrat neyin üzerine yazılmıştı? Beyaz ateş üzerine siyah ateş ile, ve Tanrı tahtında otururken o da Tanrı'nın kucağındaydı."

Logos'un Tanrı'nın Oğlu olarak görülmesi

Tevrat'ın Tanrı'nın Kızı olarak görülmesi

Logos'un yaratılıştaki aracı olması

Pirke Abot 3.19 (Tevrat için deniyor ki:) "âlemin kendisiyle yaratıldığı nadide vasıta"

Gen. R. II, R. Hoşea(önceki) (c.225)der ki: "Tevrat der ki: 'Tanrı İlk Prensipten vasıtasıyla yeryüzü ve gökyüzünü yarattı' ve İlk Prensipten Süleyman'ın Meselleri 8:22'de

²¹² Ayrıca bu konuda Hikmet Literatüründe geçen Süleyman'ın Meselleri 8:22 hatırlanmalıdır.

²¹³ Ayrıca bu konuda bkz. Süleyman'ın Meselleri 8:30.

geçen Tevrat'tan başkası değildir.²¹⁴

Logos hayat ve ışıktır

Tevrat hayat ve ışıktır

Logos insanları Tanrı'nın
Oğulları yapar

Pirke Abot 3.19 "İsraël Tanrı'nın sevgilisi ve oğullarıdır. Daha da büyüğü onlar bunu bilmekteydiler. İsrail Tanrı'nın sevgilisidir, onlara âlemin yaratılmasında aracı olan varlık verilmiştir. Daha da büyüğü onlar bunu bilmekteydiler. Onlara şöyle denmişti: 'Size verdiğim güzel akide için benim Tevratımı terk etmeyin.'" ²¹⁵

Ç. Prolog ve Targum²¹⁶ ve Midraş'taki²¹⁷ *memra* Kavramı

Bazı araştırmacılara göre Prolog'un kökenini Targum ve Midraş'ta aramak gerekir. Araştırmacılar bu iddiayı henüz yakın bir tarihte bulunan Targum Neofiti I'e dayanarak ortaya koymaktadırlar.²¹⁸ Bu kitapta İbranicesi *debarYahve* olan "Tanrı sözü", "Kelime" şöyle geçmektedir: "...Âlem önce şekilsiz ve boşlukta idi ve karanlık her yeri kaplamıştı. Tanrı sözü -*memra*- ²¹⁹âleme ışık getirdi ve o ışık her yerde parladı..."²²⁰

Bu bölümde geçen yaratılış, yaratılıştaki ışığın parlaması, "Tanrı'nın Sözü"yle özdeşleşmiştir, bu ise Prolog'un Logos anlayışına denk düşmektedir. Mc Namara Yuhanna'nın sinagogda bu ya da benzeri bölümleri duyarak bunlardan etkilenmiş olabileceğini düşünmektedir.²²¹ Fakat yine araştırmacılara göre Prolog'daki Logos anlayışının paralelini Targum ya da Midraş'ta aramanın sakıncaları vardır, çünkü:

²¹⁴ "Rab yolunun başlangıcında ilk iş olarak beni yarattı".

²¹⁵ Bu liste için bkz. C.H.Dodd, a.g.e., s. 85,86.

²¹⁶ Targum Eski Ahid'in Aramca tercümesine verilen addır.

²¹⁷ Midraş Eski Ahid'in bir çeşit yorumuna verilen addır.

²¹⁸ Targum Neofiti I 1955 yılında ortaya çıkarılan Pentatök açıklamasıdır. Bu Targum'un Filistin kökenli ve MS. I.-II. yy olduğu sanılmaktadır.

²¹⁹ *Memra* "Tanrı Sözü" ve "Kelime"nin Aramca karşılığı olup Targum'da geçmektedir.

²²⁰ Targum Neofiti I, Tekvin 12:42'nin yorumu.

²²¹ T.H.Tobin, "Logos", *The Anchor Bible Dictionary*, IV, s. 352.

- Targumlarda geçen *memra* -Kelime- Tanrı'nın aşkınlığını anlatan bir terimdir, ve kendi başına bir gerçekliği yoktur. Bir kavram olmaktan ziyade kelime olarak kullanılmaktadır. Bu da demektir ki *memra*, Prolog'da geçen Logos ile kavramsal değil, sadece kelime olarak paralellik göstermektedir.
- Ne Targum ne de Midraş'ta Prolog'daki Logos'un arka planını oluşturabilecek derecede güçlü bir paralellik vardır.
- Targumların yazılış tarihi (Targum Neofiti I de dahil) hakkında bir kesinlik yoktur. Bu ve bu gibi Aramca tercümelemleri I.yy eserlerini (özellikle de Prolog'u) incelerken kullanmak pek sağlıklı değildir.²²²

D. Logos ve Gnostik Anlayış²²³

Rudolf Bultmann, Prolog'daki Logos anlayışını Gnostik kökene götürürken , bu bölümün ya bir Hikmet miti ya da Vaftizci Yahya için -ya da daha sonra iddia edileceği gibi "İlk İnsan" için- oluşturulmuş Gnostik kurtarıcı mitinden adapte edildiğini iddia etmektedir.

Gnostik anlayışa göre ilahi bir kurtarıcı gelecek, insanlara hakikatin bilgisini getirecektir. Bu bilgi insandaki hayat kısılcımını ateşleyecek, onu yaratılışın kaosundan kurtaracaktır.²²⁴

Adolf Harnack'a göre birinci yüzyılın ilk teologları ve Hıristiyanlığı bir doktrin sistemine dönüştürmede ilk adımı atan Gnostikler, Helenistik felsefe ile Hıristiyanlığı birleştirmeye çalışmışlardır.²²⁵ Dodd ise Gnostik anlayışın Yunan felsefesi, Yahudi kaynakları, İran ve diğer Doğu geleneklerinden etkilendiklerini söyler. Hermetik Edebiyat ve Philo ile karşılaştırıldığında Gnostik anlayışın Helenistik anlayıştan çok doğu ve mitoloji anlayışlarından etkilendiği ortaya çıkmaktadır.²²⁶

Düalizm, südür ve ezoterik bilgi yoluyla kurtuluşa erme inancı üzerine kurulan

²²² T.H. Tobin, "Logos", *The Anchor Bible Dictionary*, IV, s. 352.

²²³ Bu akım hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. C.H.Dodd,a.g.e.,s. 97-115.

²²⁴ R. Bultmann, *The Gospel of John*, s. 13-83.

²²⁵ A. Harnack, *Outlines of the History of Dogma*, s. 60.

²²⁶ C.H. Dodd, a.g.e., s. 98.

Gnostik anlayış pek çok yönden ana Hıristiyan inancından ayrılmaktaydı.²²⁷

Hıristiyanlık öncesi Yahudi Gnostisizminin olup olmadığı ise tartışmalıdır. Hıristiyanlık ile ilişkiye geçmesi ise Gnostik anlayışı yaygınlaştırmıştır.²²⁸ Zaten Yuhanna İncili'nin arka planı incelenirken bu akımın irdelenmesi de bu sebeptendir. Irenaeus ve Hippolytus'un (ö.236) bu akımdan bahsederken ele aldığı benzerlikler de oldukça etkileyicidir. Bultmann da anlayışını bu benzerlikler üzerine kurmuş olsa gerektir. Bultmann'a göre önceleri Gnostik anlayışa ait olan kurtarıcı miti daha sonra Hıristiyanlar tarafından İsa ile özdeşleştirilmiş olmalıdır.

Mısır, Nag Hammadi'de bulunan ve II.-III.yüzyıllara ait oldukları sanılan Gnostik belgeler Yuhanna'nın bu akım ile ilişkisinin incelenmesinde yeni bir adım olmuştur. Bu belgelerden kodeks XIII'de bulunan *Trimorphic Protennoia* Prolog ile pek çok benzerlik içerdiğinden belki de en ilgi çeken olmuştur.²²⁹ Son şeklini III. yüzyılda aldığı düşünülen bu belgeye göre ilahi kurtarıcı *Protennoia* (Baba'nın İlk Düşüncesi)dan üç şey südür etmiştir. Bunlardan üçüncüsü Logos-Oğuldur (*Trim. Prot.* 46.5-50.20). Prolog ve bu belge arasındaki benzerlikleri şöyle sıralayabiliriz:

Prolog

Her şey onunla oldu
(1:3)

Trimorphic Protennoia²³⁰

Her şey benim vasıtamla şekillendi
(38:1-28)

... insanların nuru idi

Ben her şeyi aydınlatan ışığım

... nur karanlıkta parlar

(47:11-32)

...dünyaya gelerek insanı

²²⁷ Bu farklılıkları Harnack aynı adlı eserinde şöyle sıralamaktadır:

- Eski Ahid'in reddi
- Âlemin Yaraticısı ve Ulu Tanrı ayırımı
- Maddenin ezeliyeti anlayışı
- Âlemin günah sonucu meydana geldiği ve bu yüzden kötü olduğu inancı
- İsa'nın öleceği ve tekrar bedenleneceği ve insan olduğu inancını red
- Eonlar, ilahi güçler ve kişilerin varlığına olan inanç

²²⁸ C.H. Dodd, a.g.e., s. 101.

²²⁹ Bu konu üzerine ayrıntılı açıklama için bkz. A.H.B. Logan, "John And The Gnostics: The Significance Of The Apocryphon Of John For The Debate About The Origins Of The Johannine Literature", *The Johannine Writings*, s. 109-137.

²³⁰ İngilizce çeviri için bkz. Logan a.g.m.

aydınlatan gerçek nur var idi (1:4,5,9)		ve Kelime(Logos) karanlıktakileri aydınlattmak için gönderildi(46.5-33)
Nur karanlıkta parlar (1:5)		
Dünyaya gelerek her insanı Aydınlatan gerçek nur var idi (1:9)		ben kardeşlerimi aydınlatan ışığım (47.11-32)
Dünyada idi , ve dünya onunla doldu Ve dünya onu bilmedi (1:10)		ve onlar beni görevlendireni bilmediler (47.11-32)
... onlar Tanrı'dan doğdular (1:13)		Sen kendi isteğinle varlıklar(Oğul gibi) ²³¹ edindin (38.1-28)
Ve Kelam beden olup inayet Ve hakikatle dolu olarak aramızda Sakin oldu ; biz de onun izzetini Babanın biricik Oğlunun izzeti Olarak gördük (1:14)		Ben onların çadırlarında kendimi Kelime olarak açıkladım ve o zaman onların kılığında idim. Ben herkesin elbisesini giyip kendimi onların içine sakladım. (47.14-18)

Tüm bu paralelliklerin yanı sıra *Trim.Prot.* metninin Prolog'dan daha gelişmiş ve karmaşık olduğu görülür. Ayrıca pek çok araştırmacıya göre Yuhanna ve Gnostik akım arasındaki paralellikler onların birbirinden etkilendiğini kanıtlamada yeterli değildir. Daha akla yatkın ikisinin de birbirinden ayrı, Yahudi Hikmet anlayışından etkilenecek gelişmiş olmalarıdır.²³² Ayrıca Yuhanna'da Logos-İsa, Tanrı ile âlem arasında aracı, âlemin yaratılmasında vasıta iken Gnostik anlayışta bu araçlar pek çoktur. Gnostik anlayışta Logos pek çok eondan yalnızca biridir ve birincil derecede bir rolü yoktur.

²³¹ Parantez içi benim (B.A.).

²³² T.H. Tobin, "Logos", *The Anchor Bible Dictionary*, IV, s. 353,

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Yuhanna İncili de Gnostik anlayış da Yahudilikteki Hikmet mitinden etkilenmişlerdir; fakat ikisinin birbirinden etkilenecek mi yoksa ayrı ayrı mı geliştikleri konusu açık değildir.

E. Prolog ve Ölü Deniz Yazmaları

Araştırmalar göstermiştir ki Ölüdeniz Yazmaları ve Yuhanna arasında gerek dil, gerekse düşünce sistemi bakımından pek çok paralellik bulunmaktadır. Bu da Yuhanna anlayışındaki Esseni Yahudiliğin izlerini ortaya çıkarır. Bu paralellik sadece düşünce sisteminde değil aynı zamanda terminolojide de görülmektedir. Bunlardan biri olan düalist anlayış ikisinde de yaygındır. Buna örnek olarak gösterebileceğimiz Prolog 1:4-5'teki ışık-karanlık zıtlığı bu yazmalarda sıklıkla geçer.

Kumran Yazmalarında “Tanrı Sözü”, “Tanrı’nın Düşüncesi” olarak geçen kavramlar Brownlee’ye göre Logos Doktrinine bir giriştir.²³³ Bu konuda aynı kitapta çarpıcı bir örnek bulunur:

Prolog

Her şey Onunla oldu,
ve olmuş olanlardan
hiçbir şey Onsuz olmadı

(1:3)

Kumran Yazmaları

Her şey Tanrı’nın bilgisiyle oldu;
O her şeyi kendi düşüncesine göre meydana
getirir ve onsuz hiçbir şey olmaz

(Disiplin Risalesi 11.2)

(Şükran İlahileri 1,10,14.27)

Denebilir ki Prolog, Yuhanna İncili’nin bir bakıma özetidir. Bu da demektir ki, Yuhanna en başından beri İsa’yı düşünmekte ve anlayışını Ona iman üzerine kurmaya çalışmaktadır.

Bunun yanı sıra İsa’nın Logos olması Tanrı Oğlu olmasından daha önemlidir ve Logos anlayışının hakim olduğu Prolog İsa’nın üç özelliği üzerinde durur:

- Logos-İsa ezeldir.

²³³ T.E. Pollard, a.g.e., s. 10.

- Logos-İsa Tanrı ile insanlar arasındaki ilişkiyi sağlar Bu ilişkiler ise Pollard 'a göre üç başlık altında toplanabilir: a) yaratılışta (1:10)
b) vahiyde (1:4,5,9)
c) kurtuluştta (1:12-13)
- Logos-İsa'nın kendisi Tanrıdır.²³⁴
Ayrıca Pollard, aynı eserinde Prolog'dan yola çıkarak Hıristiyan inancının en önemli iki çelişmesini ortaya koymaktadır:
- Oğulla Baba arasındaki, Teslise giden ilişki. Şöyle ki, Oğul Baba'dan hem ayrı hem de onunla birdir.
- İsa'nın insan olması ve ilahi olması arasındaki çelişki. Bu çelişkilerin ikisi de Prolog'da ortaya konup İncil'in tamamında açıklanmaya çalışılmaktadır.

F. Yuhanna ve Samirilik

Samiri geleneğinin Yuhanna'yı ne derece etkilediği tartışma konusu olmakla birlikte pek çok araştırmacıya göre Samirilikteki Musa anlayışının yerini Yeni Ahit'te İsa almıştır.

Bowman 1958'de ortaya koyduğu bu anlayışla Eski Ahit'te Musa için geçerli olan ezililik sıfatını Yuhanna'nın İsa'ya atfettiğini savunmaktadır. Böylece Yuhanna Samiri ve Yahudileri İsa anlayışında birleştirmek istiyordu; fakat yine pek çok araştırmacı Yuhanna'nın İsa'yı Musa'dan çok farklı gördüğünü iddia etmektedir.²³⁵

G. Sonuç

Başlangıçta Tanrı ile beraber olan (ezeli) Tanrı Oğlu-Logos yaratılışta görev alır, insanların arasına bedenlenerek iner ve onları kendine iman ettirmek suretiyle Tanrı'nın Oğlu olmalarını sağlar. İnsanların günahları için ölen bedenlenmiş Kelime, yeniden dirilmek suretiyle (resurrection) Tanrı'nın yanındaki yerini alır.

Buradaki ana temanın Tanrı Kelimesi-Logos'un "bedenlenmiş Tanrı sözü" olduğu gözden kaçmamalıdır. Daha sonra Logos bedenlenecek ve İsa olacaktır. Eski Ahid'de Tanrı sözü Hikmet olarak müşahhaslaştığı halde bu Yeni Ahid'deki İsa'ya verilen statü

²³⁴ T.E. Pollard, a.g.e., s. 14-15.

²³⁵ Bu tartışma için bkz. M.E.Boismard, *Moses or Jesus-An Essay in Johannine Christology*, s. 4-8,66-68.

kadar belirgin değildir. Prolog 17’de geçtiği üzere “Şeriat Musa ile verilmiş, inayet ve hakikat İsa ile gelmiştir”. Yani ne Eski Ahid’deki Musa, ne Tevrat ne de Hikmet, İsa’nın şahsında olduğu kadar Logos olarak yükseltilmemiş ve Tanrı olarak anılmamıştır. İsa Yahudi anlayışındaki Musa’dan farklı olarak şeriatı açıklamaz, O Şeriatin ta kendisidir.

İsa insan olması yönüyle –pek çok Hikmetli insanla birlikte- “Tanrı Oğlu” sıfatını hak etmektedir. “Babanın biricik Oğlu” olması Onun bedenlenmiş Logos olmasının delilidir. Prolog 1-14’de geçen “Logos”, 14-18’de “Babanın biricik Oğlu” halini almıştır. Hikmet, Tanrı’nın yarattığı ilk varlık iken Yuhanna, Logos’un yaratılmışlığını reddeder. Bu sebeple Yuhanna Prolog 1’deki “ ve Kelam Tanrı idi” kısmını sonradan eklemiş olmalıdır.²³⁶

Burada Logos’un hem Tanrı’dan ayrı hem de Tanrı olması çelişkili bir nokta olarak karşımıza çıkıyor. Prolog 1’deki “ve Kelime Tanrı idi” kısmı Boismard’a göre Yuhanna tarafından sonradan yapılmış bir ekleme olarak görülmesine rağmen bu anlayış daha sonra Teslis inancına giden yolda ilk adım olacaktır²³⁷.

Sonuç olarak denebilir ki, Hellenistik-Yahudi Hikmet anlayışından mülhem olan Paulus’un ezeli (pre-existent) “Tanrı Oğlu” fikri zamanla Yuhanna’daki Logos’un Bedenlenmesi anlayışına dönüşecektir.

²³⁶ M.E. Boismard , a.g.e., s. 109.

SONUÇ

Weber, felsefenin, din gücü ile akıl gücü arasındaki çatışmadan doğduğunu söylerken, Paul Tillich'e göre Logos Doktrini, Hıristiyan Teolojisiyle felsefenin birleşme noktasıdır.²³⁸ Yunanca aslından, kabaca, "Kelime" ve "Akıl" olarak tercüme edebileceğimiz "Logos" sözcüğü düşünsel dünyanın işleyişini gözler önüne sermesi, içinde mitoloji, felsefe, teoloji ve mistisizmi barındırması yönünden bu disiplinleri anlamada anahtar kelime olarak karşımıza çıkıyor.

Günümüz Katolisizminin en önemli dogmalarından olan Teslis inancının kaynağına inmek için birbirine paralel olan Paulus ve Yuhanna çizgisini takip etmek gerekiyor. Paulus, Yuhanna'nın Logos anlayışına giden yolda ilk adımları atmış, "kozmetik Kristoloji" anlayışıyla İsa'nın Tanrılaştırılmasına giden yolda ona öncülük etmiştir.

Tezimizde, üzerinde durmaya çalıştığımız nokta, Logos anlayışı çerçevesinde felsefe ile teolojinin nerelerde kesiştiği, nerelerde ayrı düştüğü ve nerelerde etkileşim içinde olduğudur. Bu sebeple mukayeseli bir çalışma yapmayı uygun gördük ve erken dönemlerden (MÖ. V. yy) başlayarak Yuhanna İncili Prolog'unda en çarpıcı şeklini bulan Logos anlayışının bedenlenme inancına nasıl dönüştüğü, bu yolda kimlerin ne ölçüde birbirini etkilediği araştırılmaya çalışıldı.

Felsefede Logos'un akıl olması ön plana çıkarılırken , teolojide "Kelime", "İlahi Düzen" olması üzerinde durulmuştur. Örneğin İsa, Tanrı'nın bir Kelimesi olarak görülürken Yunan mitolojisinde Akı-Hikmet Tanrıçası Metis olarak düşünülmüştür.²³⁹

²³⁷ M.E. Boismard, a.g.e., s. 123.

²³⁸ Tillich'den ak. H.Kraemer, *Religion and Christian Faith*, s. 421.

²³⁹ E. Delice, "Oluşun Mitolojik Betimlemesinden Felsefi Kurguya Donanım", *FelsefeLogos* III, s. 91.

Aynı şekilde Eski Mısır'daki *Maat*, Hind'deki *Rita*, Zerdüştilik'teki *Asha*, Çin ve Hindistan'daki *Tao*, Yahudilik'teki *Hikmet*, Philo'daki bazen bir "aracı", bazen "İlahi bir plan" olarak karşımıza çıkan "Hikmet-Logos", aynı ya da paralel anlamda kullanılmıştır. Özellikle de Yahudi Hikmet Literatüründe yer alan "Hikmet" âlemi yöneten, Tanrı yanında yaratmada rol alan, insanları doğru yola çağıran, peygamberlere yol gösteren ilahi biri olarak şahıslaşmış, alegorik yorumla da zamanla Enkarnasyon-Bedenlenme Doktrinine önemli ölçüde zemin hazırlamıştır. Ayrıca diğer kültürlerdeki Logos- Hikmete tekabül eden kavramların soyut halden zamanla somutlaşarak şahıslaştıkları görülmektedir.

İlk sistemli kullanımına MÖ. VI. yüzyılın sonlarına doğru Herakleitos'ta rastladığımız Logos, filozofa göre âlemi düzenleyen ilahi kanundur. Âlemdeki değişimin yanı sıra değişmeyen denge düzeni, maddi olarak ateşte ortaya çıkan Logostur.

MÖ. III. yüzyılda sonra Hıristiyan felsefesini büyük ölçüde etkileyecek olan Stoacıların Logos anlayışı karşımıza çıkar. Panteist anlayışa sahip Stoacı sistemde Logos, evrendeki içkin akıl, yani Tanrıdır. "*Logos Spermatikos*" ise Tanrı'nın evrende bulunan gücüdür. Stoacılar aynı zamanda "potansiyel" ve "aktif" olan Logos ayrımını yapmışlardır. Potansiyel haldeki Logos "düşünce"ye tekabül ederken, aktif haldeki Logos "Kelime"ye denk düşmektedir.

Daha sonra Philo, Stoacıların Logos görüşünden etkilenecek, Helenistik Yahudiliğin mihenk taşı oluşturacaktır; çünkü bu dönemde Yunan felsefesiyle yoğrulmuş Eski Ahit anlayışı kendini en özgün şekilde Philo'da göstermektedir. Eski Ahit kavramlarını alegorik şekilde yorumlayan Philo, Platon'un idealar görüşünden etkilenecek Logos için üç aşama belirlemiştir: Tanrı ile özdeş olan Tanrı'nın zihni, ilk yaratılan gayri cismani varlık, âlemde içkin Logos. Logos, Hıristiyan teolojisiyle idealar âleminden çıkarak İsa ile özdeşleştirilmiş, buradan da Teslis anlayışına girmiştir.

Modern Hermenötik ve Dilbiliminin de konusu olan Logos, erken dönem Hıristiyanlığın Kristoloji anlayışının oluşmasında Paulus'un Koloseliler'e Mektubu 1:15-20 ve Yuhanna İncili 1:1-18 de önemli rol oynamaktadır.

Paulus'a göre İsa, Tanrı'nın bedenlenmiş üstün gücüdür. İsa ezeli ve ebedi olan

hayat verici ruhtur, daha sonra havarilerde bedenlenip onları da aydınlığa kavuşturmuştur.

Yuhanna'da, Logos'un "Bedenlenen Kelam" olarak inayet ve hakikatle dolu olarak insanların arasında sakin olması insanların da onun izzetini Baba'nın biricik Oğlunun izzeti olarak görmeleri işlenmektedir. Yuhanna İncili ve Paulus'un Kristolojisinde Eski Ahit'teki, dünya yaratılmadan önce yaratılmış, Tanrı'yla birlikte oturan , yaratılıştaki vasıta olan Hikmet anlayışının özellikleri görülür. Burada üzerinde durulması gereken nokta Paulus'un ezililik (pre-existence) anlayışının Logos anlayışından önce gelerek onun için zemin hazırlamış olmasıdır.

Daha sonraki dönem ,yani Kilise Babalarının Kristoloji anlayışları da bu görüşe paralel olarak gelişmiş ve pek çok Logos Kristolojisi ortaya konmuştur.

Özetleyecek olursak, Herakleitos ile başlayan, Stoacılarla devam eden Logos düşüncesinin Hıristiyanlıktaki bedenlenme anlayışına uzanarak İsa ile doruk noktasına ulaştığını söyleyebiliriz. Fakat bunun arka planı daha da önemlidir. Logos kavramını tezimize anahtar kelime yapmak suretiyle Paulus ve dönemini, Yuhanna anlayışının dönemin kültüründen ne ölçüde etkilendiğini göstermeye çalıştık. Örneğin, Paulus bir Yahudi olduğu kadar da Helenistik bir Roma vatandaşıdır. Bu sebeple pek çok anlayışın ve kültür ortamının Paulus'ta bir araya geldiği görülmüş, bunun ortaya serilmesi için de düşünce macerası Logos kavramı temel alınarak incelenmiştir. Aynı şeyler Yuhanna ve Philo için de söz konusudur.

Görülmüştür ki, otantik Hıristiyanlığa ait olmayan Logos Doktrini zaman içerisinde gelişmiş ve Teslis ve bedenlenme anlayışına giden yolda önemli bir adım olmuştur. Kanaatimizce Helenistik Yahudilik -özellikle Philo- ve Hikmet Literatüründeki Hikmet kavramından mülhem olan yaratmada Tanrı'nın yanı sıra görev alan ezeli Hikmet anlayışı zamanla Paulus'un ezeli Hikmet fikrinde önemli rol oynamıştır.

Philo'da Hikmet-Logos'un bedenlenmesi görülmezken Paulus'da İsa'da açılmış Hikmet düşüncesi görülür. Daha sonra aynı anlayışın Matta'da da ortaya çıkmasına rağmen bedenlenmiş Logos'un İsa olarak sistemli bir düşünce şekline

getirilmesi Yuhanna'ya bırakılacaktır. Tanrı kendini Logos'un bedenlenmesi olan İsa yoluyla açıklamaktadır.

Patristik Teolojide de Tanrı'nın Hikmeti olarak görülen İsa, daha sonra "Baba"nın "Oğlu" olarak Teslis'teki yerini alacaktır.

Sonuç olarak, Tanrı Kelamının İsa'da bedenlenerek insanlar arasında sakin olduğu, İsa'nın Tanrılığa ve insanlığa eşit oranda sahip olduğu anlayışı Katolisizmin en önemli dogmalarından olmakla birlikte, bu inancın mensuplarına göre de bir sır olma özelliğini korumaktadır.

BİBLİOGRAFYA

- Ayata, Eshat, *Zerdüşt Avesta Bölümler*, İstanbul 1998.
- Armstrong, Karen, *A History of God*, USA 1994.
- Barth, Markus & Blanke, Helmut, *Colossians*, The Anchor Bible, Doubleday 1994.
- Baş, Bilal, *Bir Hıristiyan Mezhebi Olarak Aryüsçülük*, (Basılmamaş YL Tezi), MÜSBE, İstanbul 1999.
- Boismard, M.E., *Moses or Jesus An Essay in Johannine Christology*, Leuven 1993.
- Bowman, David J., *The Word Made Flesh*, Washington 1963.
- Brown, Alexandra R., "Wisdom Literature", *The Encyclopedia of Religion*, (nşr. Mircea Eliade), New York 1987, XV, s. 401-412.
- Bultmann, Rudolf, *The Gospel of John A Commentary*, Oxford 1971.
- Buswell, James Oliver, "Son of Man", *The Zondervan Pictorial Bible Dictionary*, (nşr. M.C. Tenney), Michigan 1975, s. 805.
- Chadwick, Henry, *History and Thought of the Early Church*, London 1982.
- Chan, Frauqi, Kitagawa, Raju (der.), *The Great Asian Religions An Anthology*, USA 1969.
- Chattuvakulam, Mathaeus, *The Efficacy of the Word of God according to St. Paul*, (Doktora tezi), Pontificia Universitas Gregoriana, Freiburg 1974.
- Craddock, Fred B., "All Things in Him: A Critical Note on Col. I. 15-20" *New Testament Studies*, New York 1965, XII, s. 78-80.
- Delice, Engin, "Oluşun Mitolojik Betimlemesinden Felsefi Kurguya Donanım", *FelsefeLogos III*, İstanbul 1998/2, s. 89-103.
- Dodd, C.H., *The Interpretation of the Fourth Gospel*, Cambridge Un. Press 1958.
- Edwards, Denis, *Jesus the Wisdom of God*, New York 1995.
- Ferguson, Everett, *Backgrounds of Early Christianity*, Michigan 1987.

- Fitzmyer, Joseph A., *According To Paul*, New York 1993.
- _____, *Responses to 101 Questions on the Dead Sea Scrolls*, New York 1992.
- G., D.E., "Logos", *Encyclopedia Judaica*, (nşr. C. Roth vd.), Jerusalem 1978, XI, s. 460-462.
- Guthrie, W.K.C., *History of Greek Philosophy*, I, Great Britain 1992.
- Hadas, M., "Wisdom of Solomon", *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, (nşr. George Arthur Buttrick), Nashville 1962, IV, s. 861-863.
- Harnack, Adolf, *Outlines of The History of Dogma*, Boston 1957.
- Hengel, Martin, *The Son of God*, Philadelphia 1976.
- _____, *Studies in Early Christology*, Edinburgh 1995.
- _____, *The Pre- Christian Paul*, Philadelphia 1991.
- Inge, W.R., "Logos", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, (nşr. James Hastings), England 1980, VIII, s. 133-138.
- _____, *The Philosophy of Plotinus*, I, II, London 1923.
- Kılıç, Mahmut Erol, " 'Ebu'l-Hukema': Hikmetin Atası", *Divan, İlmî Araştırmalar*, Bilim ve Sanat Vakfı, İstanbul 1998/2.
- Kirk, G.S., *The Nature of Greek Myths*, Great Britain 1974.
- Knappert, Jan, *Indian Mythology*, Great Britain 1995.
- Lightfoot, J.B., *St. Paul's Epistles to The Colossians and to Philemon*, London 1876.
- Ling, Trevor, *A History of Religion East and West*, Macmillan 1992.
- Logan, Alastair H.B., "John and The Gnostics", *The Johannine Writings*, (nşr. S. Porter, C.Evans), England 1995.
- Maleparampil, Joseph, *The Trinitarian Formulae in St. Paul*, (Doktora Tezi), Pontifical Biblical Institute, Roma 1995.
- Marcato, Giorgio, *The Johannine Writings*, (Ders Notları), Roma 1999.
- Moloney, Francis J., *The Word Became Flesh*, Wisconsin 1977.
- Morenz, Siegfried, *Egyptian Religion*, (çev. Ann E. Keep), London 1973.
- Nakamura, Hajime, *A Comparative History of Ideas*, London 1986.

- Neumann, Erich, *The Great Mother*, (Almanca'dan İngilizce'ye çev. Ralph Manheim), Princeton 1974.
- Neyrey, Jerome H., “ ‘My Lord and my God’: The Divinity of Jesus in John’s Gospel”, *Society of Biblical Literature Seminar Papers Series*, Atlanta, Georgia 1986.
- O’Collins, Gerald, *Christology: A Biblical, Historical and Systematical Study of*, Oxford 1995.
- O’Connor, Jerome Murphy, *Paul A Critical Life*, Oxford 1996.
- O’Neill, J.C., “The Source of The Christology In Colossians”, *New Testament Studies*, New York 1979, XXVI, s. 87-100.
- Oppenheim, A.Leo, “Babylonian and Assyrian Historical Texts”, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, (nşr.J.B. Pritchard), New Jersey 1969.
- Özerdim, Muhaddere Nabi (çev.), *Taoizm (Tao Te Ching)*, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1946.
- Parrinder, Geoffrey (nşr.), *World Religions from Ancient History to the Present Day*, United States 1971.
- Pépin, Jean, “Logos”, *The Encyclopedia of Religion*, (nşr. Mircea Eliade), New York 1987, VI, s. 9-15.
- Pollard, T.E., *Johannine Christology and The Early Church*, Cambridge 1970.
- _____, “ Colossians 1.12-20: A Reconsiderstion”, *New Testament Studies*, New York 1980-81, XXVII, s. 572-575.
- Prat, Fernand, *The Theology of Saint Paul*, (çev. J. Stoddard), Westminster I -1926, II –1927.
- Rahner, Hugo, *Greek Myths and Christian Mystery*, London 1963.
- Ridderbos, Herman, *Paul An Outline of His Theology*, USA 1975.
- Rudolph, Kurt, “Wisdom”, *The Encyclopedia of Religion*,(nşr. Mircea Eliade) New York 1987,XV, s. 393-401.
- Sanders, J.N., “The Word”, *The Interpreter’s Dictionary of the Bible*, (nşr. George Arthur Buttrick vd.), Nashville 1962, IV, s. 868-872.
- Taraporewala, I.J.S., *The Religion of Zarahusthra*, Tahran 1980.

Tarlan, Ali Nihad, *Zerdüşt'ün Gataları*, İstanbul 1935.

Tobin, Thomas H., "Logos", *The Anchor Bible Dictionary*, (nşr. D.N. Freedman),
Doubleday 1992, IV, s.384-356.

Wallace, Richard & Williams, Wynne, *Tarsuslu Paulus'un Üç Dünyası*,
(çev. Zühre Z.İlkgelen), İstanbul 1999.

Weber, Alfred, *Felsefe Tarihi*, İstanbul 1998.

Wilson, John A.(çev.), "Egyptian Myths, Tales and Mortuary Texts" *Ancient Near
Eastern Texts Relating to the Old Testament*, (nşr. J.B. Pritchard),
New Jersey 1969.

Wolfson, Harry Austryn, *Philo*, Harvard University Press 1948, I,II.

